

MB.

35968

MB
8596B

SENECA

VIGASZTALÁSOK

EURÓPA KÖNYVKIADÓ

SENECA

VIGASZTALÁSOK

„Az alvilág hátborzongató sok rémsége mind csak mese, nem retenti a holtakat sem éjsötét, se rabbilincs, se tűzfolyam, sem Léthe vize, sem bírói szék... Költők játsszi képzelődése mindez csupán, ők ojtották belénk hazug rémmesékkal a retteget” – írta már i. sz. I. századában Seneca, a római államférfi, természettudós, filozófus és költő.

Az ókori irodalom e kis gyöngyszeme három vigasztalást tartalmaz. Az egyik egy asszonyhoz szól, aki elvesztette fiát, a másik Seneca egy barátjához, aki testvérét siratja, a harmadikat pedig édesanyjához írta Seneca corsicai száműzetéséből.

Seneca metrikus latin prózáját Révay József avatott tollal tolmácsolja a magyar olvasóknak.

VILÁGIRODALMI KISKÖNYVTÁR

*

SENECA: VIGASZTALÁSOK

LUCIUS ANNAEUS SENECA

AD MARCIAM DE CONSOLATIONE
AD POLYBIUM DE CONSOLATIONE
AD HELVIAM MATREM DE CONSOLATIONE

Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta

RÉVAY JÓZSEF

SENECA

VIGASZTALÁSOK

EURÓPA KÖNYVKIADÓ

1959

A fordítás a következő latin szöveg alapján készült:

L. Annaei Senecae opera omnia quae supersunt. Vol. I. fasc. 1.

L. Annaei Senecae dialogorum libros XII. edidit Emil Hermes.

MCMV. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.

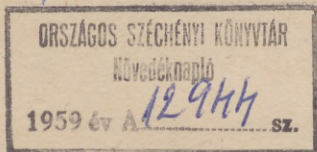
1.) Ad Marciam de consolatione, pag. 151–194.

2.) Ad Polybium de consolatione, pag. 311–339.

3.) Ad Helviam matrem de consolatione, pag. 340–370.

MB 35968

MARCIA VIGASZTALÁSA

Ha nem tudnám, Marcia, hogy éppúgy nyoma sincs bened az asszonyos gyengeségnek, mint más hibának sem, s hogy mint valami régi eszménykép, úgy tündököl jellemed, nem mernék harcba szállni nagy bánatoddal — pedig ezen a férfiak is rendszerint csüggnék és tépelődnek — s alig lehetne rá reményem is, hogy éppen ily bús napokban, éppen tégedet, akit megzavar bánatod, éppen ily irtózatossá csapás után, kibékítselek bánatoddal. Csak megingathatatlan lelki erődd s a nagy megpróbáltatásban edzett erényed bátorított föl erre.

Tudja mindenki, milyen volt magatartásod atyád ügyében; mint gyermekeidet, legalább úgy szeretted őt, kivéve tán azt az egyet: hogy túléljen ő, nem kívántad; s nem kívánhattad volna-é, nem tudom; hiszen a nagy szeretet megengedhet magának egyet és mást a közfelfogás ellenére. Atyád, Aulus Cremutius Cordus* öngyilkosságát elodáztad, amennyiben rajtad állt; s mikor aztán világosan láttad, hogy Seianus* pribékjei elől már csak ezen az egy módon menekülhet a gyalázatos szolgaságtól, bár szándokát ellenezted, beletörődtél és megadtad magad, ország-világ előtt megsirattad, s magadba fojtottad ugyan keserűségedet, ám nem álcáztad derűs arccal: s mindezt még hozzá olyan korban, amelyben nagy kegyeletnek számított már az is, ha valaki a kegyeletet nem sértette meg: mikor pedig fordult egyet a világ s adódott reá alkalom, atyád szellemét, amelyet kegyetlenül elnémítottak, feltámasztottad az emberek javára, megmentetted az igazi haláltól, s a nyilvános könyvtárakba visszahelyezted a könyveit, amelyeket ez a rendíthetetlen férfiú, úgyszólván a vérével írt. Hálára köte-

lezted a római irodalmat, hiszen könyveinek jó részét elégették; hálára kötelezted az utókort is, amelynek a nagynevű szerző tollából történelmünk hiteles előadása így megmarad; sokat tettél érte magáért, mert emlékezete él s élni fog, amíg csak becsülete lesz a római történelem tanulmányozásának, amíg lesz ember, aki szívesen idézi vissza őseink tetteit, amíg lesz ember, aki szeretné tudni, mi a római férfi, mi a rettenthetetlen ember, olyan időben, mikor már mindenkit megtörtek és Seianus igájába nyűgöztek, mi az olyan ember, akinek szelleme, akarata, lelke független! Nagy kárát vallotta volna államunk, istenemre, ha a feledéstől meg nem mented őt, éppen mert két magasrendű tulajdonsága, írásművészete és szabadságszeretete miatt borították reá a feledés fátyolát: olvasásuk, újra él, könyve kézzől kézre jár, szívükbe zárták, az idők mohától se kell félnie; hírhedt hóhérainak pedig még gázságait is hamar elfelejtik, pedig csak ezek őrizték meg emléküket.

Ez a lelki nagyságod megtiltja asszonyvultodat számbavennem, megtiltja szemem arcodra függesztenem, amelyen most is úgy ül az évek hosszú sorának szüntelen bánata, ahogy egyszer ráborult. És hogy lássad, mennyire nem török rád orozva s mennyire eszem ágában sincs érzelmeid megrabolni: íme emlékedbe idéztem régi rengeteg bánatod, de rámutattam, hogy az a régi seb is volt ilyen gyötrellem s lám beforradt, hadd tudd meg: éppen így be kell gyógyulnia ennek a mostani sebnak is. Tehát mások csak hadd dédelgessenek és cirógassanak, én feltettem magamban, hogy harcba szállok bánatoddal s fáradt és kiapadt szemed, amely, őszintén szólván, már jobbra csak megszokás, mint belső kényszer miatt sírdogál, elzárom, mégpedig ha lehet úgy, hogy magad is segítesz magadat kigyógyítani, ha pedig nem lehet, akaratom ellenére is, fájdalomhoz bármennyire ragaszkodol, bármennyire beléje csimpaszkodol, mert fiad helyett ezt fogadtad fiaddá. Mert mi is lesz a vége? Megmozgattunk, s hiába, minden követ: barátaid ajkán elfáradtak a csillapító szavak s hiába vetették latba tekintélyüket egyes rokonaid, nagynevű férfiak; az irodalom, e kincses atyai örökség, hiába ostromolja süket füled,

legfeljebb rövid időre tud lekötni s vígasztalása is ösztövé; te vagy az egyetlen, akire hatástalan maga az idő is, a fájdalom természetes orvossága, pedig különben lecsillapítja a leg súlyosabb szenvedést is. Elmúlt három éve már s az első percek tomboló fájdalma azóta sem csökkent: a gyász újra meg újra felfakad s naponta új erőre kap, hosszú tartama szinte törvénybe iktatta már s most ott tart, hogy megszűnnie, úgy érzi, szégyelletes. Mint ahogy minden nyavalya mélyre ereszti gyökerét, ha ki nem irtjuk, midőn csírába hajt, úgy ezt a szomorúságot, nyomorúságot és önemésztést is maga a kesergés szítja fel szüntelen s a boldogtalan lélek kegyetlen gyönyörévé válik a fájdalom. Szerettem volna bizony mindjárt a kezdet kezdetén hozzáfogni ehhez a gyógyításhoz: enyhébb orvossággal csillapítható lett volna a még sarjadó fájdalom; ha megrögzött, keményebben kell küzdenünk ellene. Mert a sebek is könnyebben begyógyulnak, amíg frissen véresek; ilyenkor égetik, ilyenkor nyitják meg és kotorják ki az orvosok ujjai, de ha elmérgesednek, rosszindulatú fekélyekké fajulnak. Most már e szörnyen makacs fájdalmadat sem óvatosan, sem szépszerével nem kezelhetem: meg kell törni hát.

Tudom, hogy akik mást tanítani akarnak, a szabályokon kezdik, s végére hagyják a példákat. Néha-néha mégis tanácsos változtatni e módszeren; az egyik emberrel így kell beszélni, a másikkal amúgy: az egyik az értelemre hallgat, a másik előtt ragyogó neveket kell megcsillogtatni s olyan tekintélyt, amely feltétlenül lenyűgözi a tündöklő emberi jelenségeknek hökkenten hódoló lelkeket. Példaképpül állítom eléd századod két nagyszerű asszonyát: az egyik kényre-kegyre kiszogáltatta magát a fájdalomnak, a másik — akit ugyanilyen csapás sujtott, de még nagyobb veszteség — nem sokáig tűrte szenvedéseinek zsarnoki erőszakát, hanem hamarosan helyreállította lelki egyensúlyát. Octavia és Livia — Augustus húga az egyik, felesége a másik — mindkettő elvesztette ifjú fiát, pedig a császári trónra mindkettőnek biztos reménye volt: Octavia elvesztette Marcellust, akit nagybátyja s egy személyben apósa* különösen kedvelt s már-már

reá hártotta az uralkodás terheit — ezt az élénk szellemű, kiváló tehetségű ifjút, aki emellett, korához és vagyoni helyzetéhez képest igazán bámulatosan jóra való és szerény volt, testileg edzett, erkölcsileg tiszta s elbírt volna mindazt a terhet, amit nagybátyja reá hártani s hogy úgy mondjam reá építeni szándékozott; jól választotta meg az alapozást, mert ez bizony semmi teher alatt sem roppant volna meg. Octaviából élete fogytaig ömlöttek a könnyek és sóhajok s meg sem hallgatott semmi szót, ami némi kis enyhülést adhatott; semmi áron nem engedte gondolatát másra téríteni, csak ezzel az eggyel törődött s egész lelkével ehhez tapadt. Egész életében olyan volt, mint a temetésen; nem mondom, hogy nem embe-relte meg bátran magát, de megkönnyebbülni nem volt hajlandó semmi áron, mert úgy érezte: még egyszer elveszít mindent, ha könnyeit elveszíti. Nem kellett neki imádott fiának arcképe sem; nem engedte meg, hogy füle hallatára emleges-sék. Gyűlölt minden anyát s leginkább Liviára ádázkodott, mert úgy látszott, hogy az ő fiának jutott az a szerencse, amely néki ígérkezett. Legjobban szerette a sötétet és a magányt, nem volt tekintettel bátyjára sem, a Marcellus emlékének magasztalására írt verseket s az irodalom minden egyéb hódolatát elhárította és fülét elzárta minden vigasztalás elől. Visszavonult a kötelező ünnepségektől, meggyűlölte boldog bátyjának világra tündöklő hírnevét s magába zárkózott és eltemetkezett. Gyermekai s unokái körében sem vetette le gyászruháját soha, ami övéit eléggé bántotta is, hiszen hiába éltek mindahányan, ő — úgy érezte — árva és elhagyott.

Livia elvesztette fiát, Drusust,* a reménybeli nagy uralkodót, a máris nagy hadvezért: aki mélyen benyomult Germániába s ott tüzte ki a római hadijelvényeket, ahol a rómaiaknak még hírét is alig hallották talán. A hadjárat alatt halt meg s betegségének hírét maga az ellenség is mélységes aggódással fogadta, fegyverszünetet kötött s még óhajtani sem merte azt, amire most alkalma nyílhatott volna. A hazáért áldozta életét s halálát nyomon követte a polgárok, a tartományok s egész Itália mérhetetlen bánata; végig az országon csak úgy

özönlöttek a végtisztelességre a törvényhatóságok és a gyarmatvárosok, s egészen a fővárosig kísérték a gyászmenetet, amely szakasztott olyan volt, mint valami diadalmenet. Nem adatott meg az édesanyának, hogy utoljára megcsókolhassa fiát s hűlő ajkának drága búcsúszavát hallhassa még; a hosszú-hosszú úton végigkísérte Drususa holttetemét, miközben Italia-szerte lángoltak a máglyák s úgy felzaklatták, mintha őt mindannyiszor újra meg újra elvesztené; de mihelyt sírboltba zárta, vele együtt fájdalmát is eltemette ott, s gyásza nem volt nagyobb, mint amennyi illendő lehetett — hiszen élt a császár — és tapintatos — hiszen élt Tiberius.* Végül pedig szüntelenül magasztalta Drusust, magányában és a nyilvánosság előtt felidézgette vonásait szüntelen, igen szívesen beszélgetett s hallott róla: csak az ő emlékének élt; pedig ezt az emléket nem őrizheti s nem ápolhatja senki sem, aki szomorúvá hervasztotta. Döntsd el tehát, melyiknek a példája dícséretesebb véleményed szerint. Ha az előbbit kívánod inkább követni, ki-rekeszted magad az élők közül: elriasztod magadtól a mások s a magad gyermekeit egyaránt s őt magát is, kit úgy visszasírsz, az anyák szemében a balsors bús jelképe léssz; a tisztos, megengedett örömeiket megveted, mintha sértenék gyászkodat; e gyűlölt életet tétován vonszolod és fiatalágodat engesztelhetetlenül átkozod, mért nem tör össze minél előbb s mért nem oltja el életedet; viselkedéseddel bebizonyítod, hogy élni nem kívánsz s nem tudsz meghalni sem, pedig ez fölötte szégyelletes és homlokegyenest ellenkezik jellemeddel, amelyet jóval különbnek ismerünk. Ha ellenben a másikat, ama nagyszerű asszonyt választod példaképül, magadat mérsékeled, csillapítod, a szenvedés nem teper le s nem marcangolnak halálra gyötrelmei: az istenért, mily oktalanság a balsorsért önmagunkat kizozni, s önként tetézni gyötrelmeinket! Mutasd itt, e gyászkodban is azt az erkölcsi nemességet és tisztaságot, amelyet híven megőriztél egész életedben; mert a gyászban is mértéket kell némiképp tartani. Magának az ifjúnak pedig — aki minden ízében oly tökéletes, hogy valahányszor emlegeted, vagy felidézed, mindig földérítheti szívedet — a legszebb em-

léket úgy állíthatod, ha anyai szemed előtt mindig úgy jelenik meg, ahogy életében megszoktad, derüsen és boldogan.

És nem is akarok szigorúbb parancsokat rád kényszeríteni, nem követelem, hogy emberfeletti erővel viseld emberi sorodat, nem szárítom ki az anya könnyeit magán a gyásznapon. Álljunk döntő bíró elé: az a vita tárgya kettőnk között, vajon nagy legyen-e a fájdalom, vagy inkább örök. Bizonyosra veszem, hogy jobban tetszik neked Julia Augusta példája, hiszen őszinte tisztelettel övezted őt: ő pedig most téged a maga módszerére édesget. Ő fájdalma legelső pillanatában, mikor a szenvedőkben legvadabbul forr az indulat s lángol a féktelen szenvedély, fogadta férje kedvelt filozófusát, Areust, s megvallotta, hogy ez a beszélgetés nagyon megvívasztalta; jobban, mint a római nép, amelyet nem akart szomorúságával megszorítani; jobban, mint Augustus, aki most, hogy másik támaszát is elvesztette, megingott s érzéketlen maradt a családi gyász iránt; jobban, mint fia, Tiberius, akinek gyöngédsége annyira meghatotta, hogy ebben a birodalomszerte siratott és keserves gyászban annyit érzett csupán, hogy eggyel kevesebb fia van. Ha jól tudom, ebből indult ki a filozófus, ezzel kezdte fejtegetéseit a császárné előtt, aki mindvégig mélyen szívébe zárta vígasztalásait: „Julia, tudomásom szerint elválhatatlan munkatársa vagy férjednek s nemcsak politikai elhatározásait ismered, de éppígy ismered szívetek legtitkosabb rezzenéseit — te mind a mai napig buzgón fáradoztál, hogy szemedre ne veszenek bármit is, s ügyeltél erre nem csupán a nagyobb, hanem a legapróbb dolgokban is, nehogy bármit is elkövess, amiért magad a közvélemény, az uralkodók e nagyhatalmú bírója előtt szégyellened kellene. Elképzelni sem tudok szebbet annál, hogy éppen a legmagasabb rangúak sok mindent megbocsássanak, de bocsánatra ne szoruljanak semmiért: tehát magatartásodra vigyáznod kell ebben a helyzetben is, nehogy elkövess bármit is, amit aztán szeretnél visszaszívni vagy megmásítani.

Aztán könyörögve kérek, ne légy barátaidhoz rideg vagy mogorva. Hiszen napnál világosabban láthatod: már maguk

sem tudják, hogyan viselkedjenek: beszéljenek-e előtted Dru-susról, vagy hallgassanak, nehogy hallgatásukkal megsértsék a dicső ifjú emlékét, emlegetésével pedig tégedet. Valahány-szor félrevonulunk s összegyűlünk, tetteit és szavait az őt meg-illető bámulattal ünnepeljük; társaságodban róla mélységesen hallgatunk; tehát nincs részed a legnagyobb gyönyörűségben, fiad magasztalásában, pedig bizonyosra veszem, hogy ha mó-dod volna rá, dicsőségét akár az életed árán is, örökre fenn-tartanád. Engedd meg tehát, sőt ösztökéld az olyan beszélge-téseket, amelyek róla emlékeznek, a fiad nevét és magasztalá-sát hallgasd figyelmesen, szomjasan; ne hidd, hogy ez súlyos teher, mint általában azok hiszik, akik az ilyen gyászesetben úgy érzik, hogy vigasztalásokat végighallgatni is szenvedés. Most egészen hátat fordítasz tenmagadnak, felejtetted boldogabb napjaid, sorsodnak már csak sötétebb oldalát nézed: nem gondolsz rá, mily kedves volt együtt lenned vele, mily kedves volt szüntelen hozzád-tipegése, nem gondolsz édes gyermeki hízelgései-re, nem gondolsz ismeretei gyarapodására sem; csak a legutolsó pillanathoz tapadsz; s mintha ez már maga nem volna szörnyű félelmetes, amennyire csak tőled telik még te-tézed is jócskán. Könyörgök, ne áhítozzál arra a nagyon is ké-tes értékű dicsőségre, hogy te vagy a világ legszerencsétlenebb asszonya! Egyúttal gondold meg, hogy nem nagy dolog a jó-szerencsében bátran helytállani, mikor az élet hajója símán halad: a kormányos ügyessége sem akkor mutatkozik meg, mikor nyugodt a tenger s a szél kedvező, hanem ha megpróbáltatás csap le rá, akkor kell bátorságát megmutatnia embe-rül. Tehát ne add meg magad, sőt csak azért is vedd meg ke-ményen lábadat, s ha bármi teher zuhan reád, meg ne ros-kadj alatta, még ha meg is riaszt az első reccsenés. Az irigy sors semmin sem bőszül fel annyira, mint lelki egyensúlyo-don.” Végül figyelmeztette, hogy van még élő fia, figyelmez-tette, hogy vannak unokái attól a fiától, akit elveszített.

Rólad beszéltek ott, Marcia, melletted ült Areus; képzeld magad Livia helyébe: neked szólt a vigasztalás. De mondjuk, Marcia, hogy tőled többet rabolt el a halál, mint amennyit

édesanya valaha is veszfíthetett — nem kíméllek s a rád zúdult csapást nem kicsinylem: — ha a végzetet könnyek megtörhetik, hullassuk együtt a könnyeket; reggeltől napestig siránkozással teljék el napunk, kesergésben morzsoljuk álomtalan éjszakánkat, meztelen mellünkbe kezünkkel marjunk bele, vérezzük össze arcunkat is s az önkínzás minden fokán tombolja ki magát áldásthozó bánatunk. De ha nem támaszthatja fel semmi jajveszékelés a megholtakat, ha semmiféle nyomorúság nem változtathatja meg a rendíthetetlen s örökre megszabott végzetet és ha a halál többé nem bocsátja el, amit elrabolt, szűnjék meg a rövidéletű fájdalom. Emberejlük meg hát magunkat s ez az elemi erő tévútra ne sodorjon! Semmirevaló kormányos az, akinek kezéből a hullám kitépte a kormányrudat, aki cserbenhagyja a csapkodó vitorlákat, aki a viharok odadobja a hajót kényre-kegyre; de megérdemli a dicséretet, még ha hajótörést szenved is, az, aki keményen fogja a kormányrudat, emberül áll helyén s végül így süllyed el.

„De természetes, hogy szeretteinket visszastírnak.” Ki vonja kétségbe ezt, ha túlságba nem téved? Hiszen szeretteinknek nem csupán elvesztése, hanem akár eltávozása is elkerülhetetlenül megsebez s még a legerősebb szívet is elszorítja. De ebben a természet parancsánál több az érzelmi hozzáadás. Nézd, az oktalan állatok kesergése mily szenvedélyes s mégis mily hirtelen véget ér: a tehének bögését alig egy-két napig hallani, a kancák tébolyult s céltalan nyargalása sem tart tovább; ha a vadállatok végigszimatozták kölykeik lábnyomát s az erdőket is bekóborolták, amint újra meg újra visszatérnek feldúlt vackaikhoz, vad indulatjuk hamar időn lecsillapul; a madarak üres fészkeiket hangos rikácsolással sikoltozzák körül, de néhány pillanat múlva megnyugszanak s úgy repülnek újra el, messzire; egyetlen állat sem sírja vissza oly soká magzatát, mint az az ember, aki rabja fájdalmának s nem annyit szenved, amennyit érez, hanem amennyit szenvedni feltett szándéka volt. Pedig a természet kényszere, hogy a gyász összetörjön, láthatod: szeretteik halála jobban megsebz a nőket, mint a férfiakat, jobban a barbárokat, mint a polgárosult s békés

nemzetek fiait, jobban a műveletleneket, mint a művelteket. Pedig minden erő, ami a természettől ered, mindig egyformán hat mindenkire: nyilvánvaló, hogy nem természetes, ami egyszer így hat és másszor úgy. Őreget, fiatal, minden földi embert, férfit, nőt megéget a tűz egyaránt; a kard minden testet egyformán megsebezhet: s miért? Mert ezt az erejét nem más adta, mint a természet, amelynek törvényei nem csupán egy-egy emberre érvényesek. A szegénységet, a fájdalmat, a nagy-ravágyást minden ember másképpen érzi, aszerint, hogy hogyan idegződött belé s hogy mennyire törte meg erejét s ellenállóképességét a szörnyű elfogultság olyan dolgokban, amelyekről rettegni nincs jó okunk.

Azután: azt, ami természetes, a múlt idő se csökkentheti: már pedig a fájdalmat elemésztí az évek hosszú sora; akár-milyen mérhetetlenül makacs, akár naponta felhorgad és minden orvosság ellen lázadoz, mégis csak elbágyasztja az idő, a vad indulatok megzabolázásának leghatásosabb eszköze. Még most is ott lappang benned mérhetetlen bánatod, Marcia, de már megkérgesedett, már nem oly nyugtalan, mint eleinte volt, hanem konok és megátalkodott; de az idő szép lassacs-kán kigyomlálja ezt is belőled: valahányszor mással foglalkozol, lelked megkönnyebbedik. Most te magad őrizgeted, de nagy különbség, vajjon megengeded-e magadnak a bánatot, vagy magadra kényszeríted-e. Mennyivel jobban illik nemes jellemedhez véget vetni a gyásznak, mint várni, hogy véget érjen s lesni azt a napot, amikor a fájdalom, híred-tudtod nélkül jószántából eltávozik! Add ki az útját magad!

„Ha tehát nem a természet parancsa, honnan van bennünk szeretteink síratásában ez a mérhetetlen makacsság?” Onnan, hogy mielőtt ránk nem szakad, úgy képzeljük: minket nem érhet semmi rossz, hanem mintha sérthetetlenek volnánk s más úton járnánk, mint a többiek, háboríthatatlanul, nem okulunk mások baján, hogy mindez éppúgy érhet ám minket is. Lépten-nyomon vonul házunk előtt gyászmenet: s a halálra még csak nem is gondolunk; lépten-nyomon mennyi szívszag-gató gyászset s mi egyre gyermekeink jövődöbeli tisztségein,

katonai szolgálatán s az apai örökség rendjén töprenkedünk; lépten-nyomon szemünkbe ötlük gazdag emberek hirtelen elszegényedése: és nekünk sohasem jut eszünkbe, hogy a mi vagyunk is éppen ilyen ingatag. Tehát okvetlenül könnyebben összeroppanunk: hiszen a csapás váratlanul sujt le ránk; de ha mindenre jó előre felkészülünk, a roham lankad és megtörik. Tudd meg, hogy dárdazáporban állsz s a nyilak és dárdák, amelyek másokat átverték, körötted is rajzanak! Mintha rengeteg ellenségtől megszállt várfalhoz vagy meredek erősséghez hiányos fegyverzettel közelítenél: készülj el a sebesülésre s képzeld, hogy a nyilakkal s dárdákkal együtt fentről lezúduló sziklatörmelékek egyetlen célpontja nem más, te vagy! Valahányszor egy-egy lövedék melletted vagy mögötted a földbe vág, így kiáltás fel: „Vakszerencse, nem csalsz meg ám, nem bízom el magam, nem könnyelműsködöm: nem tepersz le! Tudom, miben mesterkedel: mást sebezted halálra, de célpontod én voltam.” Ki szemlélte valaha ügyes-bajos dolgait azzal a tudattal, hogy hamarosan meg kell halnia? Melyikünk merészelt valaha száműzetésre, nyomorra, gyászra gondolni? S ha valakit figyelmeztetnek, hogy gondoljon ilyesmire, vajon ki ne utasítaná vissza, mint baljóslatot s ki ne hárítaná ellenségei vagy éppen az átkozott vészmadár fejére a borzalmakat? „Nem hittem, hogy megtörténhetik.” Hát azt hiszed, hogy nem történhetik meg valami, ami pedig — tudhatod — általában lehetséges s ami — láthatod — megesett már annyi sok emberen? Pompás verssor ez, megérdemli, hogy idézgesük szüntelen:

„ami egyet ér, az érhet minden embert”!

Valaki elvesztette gyermekeit: te is elveszítheted; valakit elítéltek: hajszálon függ a te ártatlanságod is. Tévedésünk megzavar és elernyeszt, midőn valami szenvedés csap le ránk, holott még csak meg sem fordult a fejünkben soha, hogy ilyen szenvedés érhet talán minket is. A ránk súlyosodó szenvedések erejét előre megtöri, aki eleve látta, hogy már fejünk fölött tornyosulnak.

Akármilyen ragyogás övez körül, Marcia, jósorsunk-adta

dús kincseink: gyermekek, köztisztelet, vagyon, pompás palota, hódolókkal zsufolt csarnokok, ragyogó név, előkelő vagy szépséges feleség és sok minden egyéb, amit a bizonytalan s ingatag sors kénye-kedve szerint osztogat, mindez idegen és kölcsönzött pompa csak: mindebből semmi sem örökre a miénk: színpadunkat innen-onnan összeszedett kellékek díszítik, amelyek aztán tulajdonosaikhoz visszakerülnek; az egyiket még aznap, a másikat már másnap visszaadjuk, csak néhány marad ott az előadás végeig. Tehát alaptalan volna az afféle elképzelés, hogy amiben élünk, mind a mi tulajdonunk: kölcsönbe kaptuk csupán. Miénk azonban a haszonélvezése s ennek tartamát a tulajdonos a maga tetszése szerint szabja meg; nekünk kötelességünk kezünk ügyében tartanunk mindazt, amit bizonytalan időre kölcsönkaptunk, és zúgolódás nélkül vissza kell adnunk, ha felszólítanak: csak a legrosszabb adós szokott a hitelezőivel porlekedni. Tehát családjunk tagjait — azokat is, akiknek azt kívánjuk, hogy a nemzedékek rendje szerint bennünket túléljenek, s azokat is, akik maguk őszintén óhajtják, hogy előttünk távozhassanak — úgy kell szeretnünk, mint akiknek nemhogy örök, de még csak hosszú életére sem kaptunk semmiféle ígéretet. Lelkünket gyakorta kell intenünk, hogy a földi dolgokat úgy szeresse, mint majdan eltűnő, sőt máris tűnedező árnyakat; amit a sors neked juttatott, csak úgy tartsd birtokodban, hogy nem te vagy a tulajdonos. Élvezzétek gyermekeiteket mohón s cserében titeket ők is hadd élvezzenek; a mai éjszaka már bizonytalan — ámbár ez a határidő túlságosan távoli — bizonytalan már akár ez az óra is. Sietni kell, sarkadban vannak és hajtanak: már ez az egész környezet szertehullik, már nagy zshivajjal oszladoz társaságunk. Egyszerre mindenünkből kifosztanak: s ti nyomorultak, nem tudjátok, hogy úgy éltek itt, mint a földönfutók.

Ha gyász emészt, mert meghalt fiad, annak születése pillanata az oka; mert születésekor elhangzott fölötte a halálos ítélet; erre a törvényre született anyja méhétől kezdve, ez volt a végzete szüntelen. A sors rideg s engesztelhetetlen birodal-

mába érkezünk s jót-rosszat, amint kénye-kedve tartja, el kell viselnünk. Testünket fékevesztett dühvel, becstelenül, kegyetlenül marcangolja majd: egyeseket, néha büntetésül, néha meggyógyszerül, emészt a szenvedélyek tüze; másokat gúzsba köt s egyszer az ellenségnek ad rá hatalmat, másszor a honfitársnak; némelyeket meztelenül hány-vet a tomboló tengeren s miután kimerültek a viharral vívott küzdelemben, még a homokszegélyre vagy a partra sem dobja ki, hanem valami ropant szörnyeteg gyomrában ad néki sírt; másokat ezerféle kór-sággal elsorvaszt, úgy, hogy sokáig élet s halál közt lebegnek. Mint az akaratos és szeszélyes úrasszony, aki rabszolgáit kutyába sem veszi, derűre-borúra bünteti és jutalmazza őket, de csak úgy taláalomra.

Mirevaló részenkint elsiratni az életet? az élet mindenestül siralmas: úzóbe vesznek új meg új szenvedések, még alig csillapultak a régiek. Mértéket kell tehát tartani, és nektek nőknek mindenekfelett, mindabban, amit elszenvednetek mérték-telen gyötrellem s az emberi szív erejét meg kell osztanotok a fájdalom ezerannyi fajtája közt. Aztán micsoda dolog, a magad s az emberiség sorsáról így megfélekedezni? halandónak születél, halandók szülötteid: ha jól meggondolod, tested mily gyönge, gyámoltalan s mennyi betegség könnyü prédája, — hogyan is remélhetted, hogy ebben a túlságosan is törékeny anyagban elpusztíthatatlan s örökéletű magzatot hordozol? Fiad elköltözött, vagyis befutott a célba, ahová éppenígy sietnek mindazok, akik érzésed szerint boldogabbak, mint magzatod. Az a mérhetetlen tömeg, amely ott nyelvel a fórumon, vagy a színházak nézőterén tátja száját, vagy a templomban imádkozik, az utolsó emberig ugyanoda tér meg előbb-utóbb: szereteted, tiszteleted s megvetésed tárgyai egyszer majd mind elporladnak egyaránt. Nyilván erre céloz a delphii jóshely felírása is: ISMERD MEG MAGADAT. Mi az ember? a legkisebb ütésre, a legkisebb rázkódásra is ezer darabra hulló edény, nem kell hozzá nagy vihar s összetörsz: akárhol is viaskodol, összeomlasz. Mi az ember? Gyönge test és törékeny, mezítelen, természete szerint védtelen, más segítségére szorul,

a vakszerencse minden pimaszkodásának játékszere s bár keményé edzette is izmait, mégis minden vadállatnak jófátja, mindegyiknek az áldozatja, anyaga mind hitvány s mállatag, szemre bár tetszetős, forróságot, fagyot, fáradalmat elviselni gyámoltalan, viszont ha csak pihen s csak henyél, akkor is sorvadoz, szinte fél még a tápláléktól is: ha nincs elég, bágyadoz, ha bőven van, elgyötri gyomrát vele, védekezése izgatott s tétova, lélegzetvétele szaggatott s minduntalan megreked, ha hirtelen rémület vagy váratlan fülébe hasító hangzavar megriaszítja, és kifogyhatatlanul szítja magában a nyugtalanságot, bűnösen s hasztalan. Csodáljuk hát, hogy hatalma van fölötte a halálnak, ami egyetlen hörgésre végez vele? Vagy talán olyan nagy megerőltetésbe kerül, hogy a test összeroskadjon? Minden halálos neki, a szag s az íz, a tunyálkodás és a friss buzgalom, étel s ital s minden életszükséglete; ha csak megmoccan is, nyomban rádöbben, mily törékeny: nem bír el akármilyen éghajlatot, a szokatlan víz s a barátságtalan szélfuvás, a legjelentéktelenebb zökkenő vagy kisiklás miatt is bágyadoz, bomladoz, sorvadoz, sírással kezdi az életét, pedig ez a mélységesen megvetett állatember mégis mennyit, de mennyit lázadoz, háborog! megfélekedzik esendő-voltáról s fennhéjázó gondolatokra merészkedik! halhatatlanságról, örökkévalóságról ábrándozik, unokáinak s dédunokáinak hagy parancsokat s miközben magát távoli dolgokért töri, lecsap reá a halál, hiszen az úgynevezett öregség is csak arasznyi évek szűk-szoros távlat.

Vajon a te fájdalomad, ha ugyan egyáltalán van értelme, a magad vagy a halott szerencsétlenségéből fakadt-e hát? Vajon azért síratod halott fiad, mert örömet még alig szerzett neked, vagy azért, mert ha tovább él, még több örömet szerezhethet volna néked? Ha azt mondod, hogy még nem szerzett örömet, vesztéségedet könnyebben elviselhetővé teszed, mert az emberek nem igen sóvárognak olyasmire, ami semmi örömet és vídámságot se szerzett nekik. Ha megvallod, hogy sok és nagy örömet szerzett neked, nem szabad panaszkodnod, amiatt, amit elveszítettél, hanem hálásnak kell lenned azért, ami osz-

tályrészedül jutott; hiszen már maga a nevelés is fáradozásaidnak bőséges gyümölcseit hozta meg, ha ugyan nem éppenséggel maga a nevelés a gyümölcse a nevelésnek azoknál, akik gyermeket nevelnek, holott azoknak, akik kutyakölyköket s madarakat vagy más efféléket idomítanak, léha szórakozásul, szöges gonddal, mégis csak szerez valami örömet az oktalan állatok látása, érintése és kedves hízelkedése. Ámbár tehát iparkodásának nem láthatod semmi hasznát, szorgalma néked semmi gyümölcsöt sem hozott, okossága javadra nem válhatott, mégis jutalmad az, hogy a tiéd volt és hogy szeretted őt.

„De lehetett volna hosszabb és nagyobb is jutalmam.” Mégis jobb, hogy ennyi jutott, mint ha egyáltalán nem jutott volna semmi sem, mivel ha szabad választanunk, hogy jobb-e rövid ideig boldognak lenni, mint soha, akkor jobb, ha akár mulandó boldogság jut nekünk, mintha egyáltalán nem jut semmilyen. Jobban szeretnéd-e vajon, ha korcs lett volna fiad, éppen csak szám és név gyermekeid sorában, vagy jobb, hogy ilyen ragyogó jellemű ifju volt: fiatalon bölcs, fiatalon gyöngéd, fiatalon férj, fiatalon családanya, fiatalon kötelességtudó, fiatalon pap — mintha csak sorsa hajtotta volna? Alig van ember, akinek nagy és egyúttal hosszantartó szerencse jut részül, csak a mérsékelt boldogság állja az időt és tart, amíg életünk: mivel a halhatatlan istenek rövid életre szánták fiadat, mindjárt olyannak alkották, amilyené akár a hosszú életben is válhatott volna. Még azt sem állíthatod, mintha az istenek éppen téged választottak volna ki arra, hogy örömöd ne lelhesd fiadban. Csak tekints végig az ismerősök s ismeretlenek során, mindenütt szemedbe ötlenek, akiknek szenvedése még súlyosabb. Végigszenvedték ezt a nagy hadvezérek, végigszenvedték az uralkodók; a hitregék a fájdalomtól még az isteneket sem mentesítik, talán könnyebbségül gyászainkban, hogy íme mily esendő az istenek sorsa is! Tekints végig, ismétlen, valamennyiük során: nem említhetsz olyan szerencsétlen családot, amely ne lelne vigasztalást abban, hogy van nála szerencsétlenebb is. Istenemre, nem vagyok oly rossz véleménynel jellemedről, hogy azt hinném: könnyebben visel-

néd e gyászt, ha felsorolnám előtted azt a rengeteg gyászolót: csakhogy ártalmas módja a vígasztalásnak fölemlegetni a szerencsétlenek hosszú sorát; mégis megemlítek néhányat, nem azért, hogy megtudd: íme, ez az emberek sorsa — hiszen nevetséges volna példákkal igazolni, hogy halandók vagyunk — hanem hogy megtudd: sokan voltak, akik úgy enyhítették balsorsukat, hogy megadással viselték. Kezdem a legszerencsésebb emberen. Lucius Sulla a fiát vesztette el, de ez az eset sem rémuralmát polgártársain, sem rettenthetetlen hadvezéri lendületét az ellenséggel szemben nem törte meg, sem arra nem volt ok ez, hogy azt a látszatot keltse, mintha jogtalanul használná a dísznevet,* amelyet fia halála után viselt; attól sem félt, hogy gyűlölik az emberek, akiknek szenvedése árán szerezte páratlanul nagy szerencséjét, sem attól, hogy megirigylik az istenek, akik maguk voltak a bűnösök abban, hogy Sulla oly páratlanul szerencsés. De legyen bár egyelőre vita tárgya, hogy milyen is volt Sulla — még ellenségei is kénytelenek elismerni, hogy tehetségesen kezdte és tehetségesen hagyta abba a háborút — a mi szempontunkból bizonyos, hogy nem lehet elviselhetetlenül nagy csapás, ami a kivételesen szerencsés emberekre is rázuhan.

Határtalanul csodálhatja Görögország azt az apát,* aki éppen áldozat bemutatása közben vette fiának halálhírét és csupán a fuvolást hallgattatta el s fejről a koszorút vette le, egyébként pedig szabályszerűen bevégezte a szent cselekményt: méltó párja lett mégis Pulvillus főpap, aki akkor vette fia halálának hírét, mikor a Capitolium fölszentelésének szertartása közben az ajtófélfán tartotta éppen kezét. Úgy tett, mintha nem hallotta volna a hírt, végigmondta a főpapi imádság ünnepélyes áldásait, könyörgését még csak egy sóhaja sem szaggatta meg s mikor fia nevét kiejtették, ő Jupiter nevére mondott imát. S mit gondolsz, mi lett a vége ennek a gyásznak, amelynek első napja, első rohama sem szakította el az apát az állami áldozattól s az ígéretes fogadalmak esküvésétől? Istenemre, méltó volt amaz emlékezetes templomszentelésre, méltó volt a szentséges főpapi hivatalra, hogy az

istenek szolgálatától még akkor se tágított, mikor haragjuk lesújtott reá. De mikor aztán megtért otthonába, könnyeinek szabad folyást engedett, közben fel is szakadtak belőle a jajszavak, s miután megadta fiának a végtisztességet, szokás szerint, arca, mint ott fenn a Capitoliumon, újra megkeményedett. Paulus, az idő tájt, midőn káprázatos diadalmenetét ünnepelte és diadalkocsija előtt vezettette a bilincsbevert Persest,* a híres királyt, két fiát adta örökbe, kettőt pedig megtartott, de mindkettőt eltemette. Mit gondolsz, milyen lehetett ez a kettő, ha azok közül, akiket örökbe adott, Scipio volt az egyik? A római nép bizony meghatottan nézte Paulus üres diadalszekejét,* ő azonban beszédet tartott és hálát adott az isteneknek, hogy megadatott fogadalmát beváltania: mert azért imádkozott, hogy ha ragyogó győzelme fejében áldozatot kell hozni engesztelésül, akkor ne a haza, hanem inkább ő maga vallja kárát. Látod, mily erős lélekkel viselte a sorscsapást? Árvaságán örvendezett. Pedig e megrendítő csapás senki mást jobban le nem sújthatott, hiszen fiaival elvesztette minden örömét, minden támaszát! De Persesnek sohasem lett módja rá Paulust szomorúnak látnia.

Minek soroljam el most előtted nagy férfiak példáit, végevárhatatlanul, minek kutassam fel a szerencsétleneket, mintha bizony nem volna nehezebb szerencséseket fölfedezni? Vajon hány olyan család van és melyik az, amelynek minden tagja mindvégig megmaradt? Ragadj ki csak egyetlen évet* és nevezd meg az akkori államfőket, például itt van Lucius Bibulus és Caius Caesar: megállapíthatod, hogy az örökösen egymásra acsarkodó két nagyúr a sors csapásaitól egyaránt szenvedett. Lucius Bibulusnak, aki inkább derék ember volt, mint jó hadvezér, meggyilkolták egyszerre mindkét fiát, s méghozzá csúfot is üttek belőlük egyiptomi bajtársaik, úgy, hogy ez a mérnyelet az apa szemébe nem csupán a gyászeset, hanem a gyilkosok miatt éppenúgy könnyeket csalhatott. Bibulus azonban, aki méltóságának egyéves tartama alatt hivataltársának acsarkodása miatt otthon lapult, mikor mindkét fiának halálát hírül hozták neki, mindjárt másnap újratezdte rendes

államfői munkáját. Vajon van-e, aki egy napnál rövidebb időt szentel két fia meggyászolásának? Ily hamar-hirtelen elvégezte két fia gyászolását, az ki a konzulságot gyászolta egy álló esztendeig. Midőn Caius Caesar a messzi Britanniát járta — mert hadiszerecséjének határt az óceán se szabhatott — hírért vette, hogy lánya meghalt s vele a haza békessége is sírba szállt. Mert csak a vak nem látta, hogy Cneius Pompeius nem fog szó nélkül tűrni az államban más urat s útját vágja bárki emelkedésének, mert az ilyesmit, még ha az állam érdekét szolgálta is, mindenképpen veszedelmesnek érezte. S mégis Caesar már harmadnap újra folytatta hadvezéri munkáját s oly gyorsan legyőzte a fájdmát is, mint minden mást rendszert.

Minek emlegessem föl neked a többi Caesarok gyászait? ezeket véleményem szerint, a vaksors néha-néha épp azért sebzi meg, hogy az emberiségnek ezzel is hasznára váljanak, mert így megmutatkozik rajtuk, hogy éppenséggel nem urai a maguk sorsának úgy, miként másokénak, holott a közhit szerint istenektől erednek s utódaik is istenek. Az isteni Augustus, miután elvesztette gyermekeit és unokáit is, és elpusztultak a császári hercegek sorra mind, a megtizedelt uralkodóházat örökbe fogadott fiakkal támogatta meg, de férfiasan viselt el minden csapást, hiszen már a maga ügye forgott kockán, hiszen éppen neki volt leginkább érdeke, hogy az istenek ellen ne zúgolódjék senki se. Tiberius Caesar elvesztette mind vérszerinti gyermekét,* mind fogadott fiát,* de a gyászbeszédet fia fölött maga tartotta meg s ott állt a gyásznép előtt, a ravatal fölött, amelyet éppen csak egy lepel takart, hogy a főpap szemét ne sértse a holttetem, s miközben Róma egész népe sírt, neki meg sem rándult egyetlen arcizma sem; Seianusnak, aki ott állt mellette, megmutatta, mily megadással tűri, hogyan pusztulnak el sorra szerettei. Ugyebár látod, mily bőven voltak nagynevű férfiak, akiket csak nem került el a mindent letipró halál, pedig szinte sérthetetlenekké avatta őket dús tehetségük, a közéletben szerzett rangjuk és emberségük. De az egész világot szemlátomást vé-

gigdúlja ez a végzetes sorscsapás, nem sokat válogat: megsemmisít mindent s kénye-kedve szerint összevisszahány. Hadd vonják le külön-külön a tanulságot, amely mindig egy: aki megszületett, magában hordja mind végzetét.

Tudom, most ezzel vágsz vissza: „Férfiakat hozol fel példaképpen, elfelejtet, hogy nőt vigasztalsz.” De ki mondta, hogy a természet a tehetséget a nőknek fukar kézzel osztotta ki és a nők erényeit szűkre szabta? Hidd meg nekem, férfias bennük a lendület, s mondjuk a képesség az erkölcsiségre is férfias; s ha megszokták, a fájdalmat és a szenvedést is férfiasan tűrik. S melyik az a város, jóságos istenek, amelyben így beszélhetünk? Az, ahol a rómaiak nyakáról Lucretia és Brutus rázta le a királyt: a szabadságot Brutusnak köszönhetjük, Brutust Lucretiának; ahol Cloeliát, aki nem rettent vissza sem az ellenségtől, sem a folyam áramától, ragyogó bátorságáért majdhogynem a férfiak sorába iktattuk: Cloelia lovasszobra, amely ott áll a Via Sacra mentén, e híres-neves szent helyen, mintha feddené párnás gyaloghintókban terpeszkedő ifjainkat, hogy abban a városban páváskodnak így, amelyben lovasszoborral tiszteltünk meg még nőket is.

Ha tehát azt kívánod, hogy nőket soroljak fel neked, akik hősieken viselték el szeretteik elmúlását, nem kell őket lámpással keresnem; egyetlen családból felhozom neked a két Corneliát: az egyik Scipio leánya, a Gracchusok anyja. Tizenkét gyermeknek adott életet, mind a tizenkettőnek a halálát meg kellett érnie; a többi még csak hagyján, hiszen az államnak sem születésük, sem haláluk nem jelentett sokat, de látnia kellett meggyilkolva és temetetlenül Tiberiust és Gaiust; márpedig kettejükről elismerheti még az is, hogy nagyszerű férfiak, aki talán kétségbevonta honfihűségüket. Mégis mikor vigasztalták s balsorsán siránkoztak, ezt mondta rá: „Sohasem fogom magam boldogtalannak vallani, hiszen Gracchusoknak adtam én életet!” A másik Cornelia, Livius Drusus* felesége, elvesztette ragyogó tehetségű pompás fiát, aki a Gracchusok nyomán indult s miután sorra eltörölték törvényeit, meggyilkolták saját otthonában s mégcsak az sem de-

rült ki, hogy ki volt gyilkosa. Mégis fiának keserves és boszszulatlan halálát oly férfiasan vállalta, mint ahogy fia vállalta a törvényeit.

Ugyebár kibékülsz már a sorssal is, Marcia, hogy tőled sem háritotta el azokat a nyíllakat, amelyeket a Scipiókra s a Scipiók anyjaira és leányaira zúditott s amelyekkel a császárokat megsebezte? Ezerféle baj, gond tölti meg s zaklatja az életet, s ezek sokáig nem hagynak békén senkit is, sőt lélegzethez jutni is alig-alig engedik. Négy gyermeket szültél, Marcia. Ha sűrű csapatba belenyilaznak, állítólag egy nyíl sem téveszti el célját: hát akkor csoda, hogy ennyi gyermek nem vonulhatott fel úgy, hogy ne érje irígykedés s veszteség? Sőt annyival kajánabb volt a sors, hogy fiadat nem csupán elrabolta, hanem előbb ki is válogatta. De egyáltalán nem mondhatod, hogy igazságtalanság történt veled, ha az erősebbel felesben osztozol: hiszen meghagyta két leányodat, s ezektől született unokáidat; sőt ezt a fiadat, akit oly mérhetetlenül gyászolsz, hogy első fiadról egészen meg is feledkezel, ezt sem rabolta el mindenestül: maradt utána két leány: ha a csapás ellen lázadozol, súlyos teher, ha megnyugszol, boldogító vigasztalás. Úgy embereld meg magad, hogy valahányszor rájuk esik tekinteted, fiad jusson eszedbe s ne bánatod! A gazdálkodó, ha kidőltek fái — már akár a szélvész csavarta ki őket tövestül, akár pedig a hirtelen rácsapó vihar teperte le s törte ketté — máris gondolja a megmaradt hajtásokat s a fák helyébe nyomban elülteti az új csemetéket s magvakat s időbe is alig telik, máris dúsabb fák serdülnek az elpusztultak helyett, mert az idő hirtelen üt sebet, de villámgyorsan helyre is hozza. Most tehát Metiliusod helyébe vedd leányait, velük töltsd be az ő elárvult helyét, s e kettős vigasztalással csillapítsd egyetlen fájaldmatat! Az emberi természet ugyan olyan, hogy mindennél jobban szereti azt, ami elveszett: annyira visszasóvárogjuk azt, amit elvesztettünk, hogy sokkal kevésbé becsüljük meg azt, amink megmaradt. De, ha fel akarnád becsülni, hogy a sors még irgalmatlanságában is mily kegyes volt, megállapíthatod, hogy bőséges vigasztalásod maradt:

tekints végig unokáid során s két lányodon. És ezt is mond ki csak, Marcia: „Beletörődném, ha minden embernek olyan volna a sorsa, amilyent megérdemel és a jókat sohasem sújtának szenvedések: azonban most látom, hogy nincs köztük különbség és egyformán hányja-veti a sors a jókat és rosszakat.”

„Igen ám, de keserves ifjan elveszteni gyermeked, ha már fölneveltetted s már anyjának is, apjának is büszkesége és támasza.” Ki mondja, hogy nem keserves? Ámde emberek sorsa ez. Arra születél, hogy vesztések érjenek szüntelen s végül magad is megsemmisülj; arra, hogy remélj és remegj, hogy felzaklasd magad s másokat, rettegj s kívánd a halált, s ami a legborzalmasabb: ne tudj soha, hányadán vagy.

Ha valaki Siciliába készül és ezt mondanák néki: „Előbb ismerd meg tervezett utazásod minden kényelmetlenségeit, minden gyönyörűségeit és csak úgy szállj hajóra. Amiket megcsodálhatsz, ezek: mindenekelőtt láthatod a szigetet magát, amelyet Italiától csak egy szűk tengerszoros vág el, ám köztudomású, hogy egykor a szárazfölddel összefüggött; egyszer csak hirtelen beléhasított a tenger és

Elszakította Sicília földjét Hesperiatól.*

Aztán láthatod (hiszen módodban lesz e mindent elnyelő tengerösvényen átsiklanod) ama mondabéli Charybdist, amely — míg vihar nem borzolja — tükörsima, de, ha egyszer vadabbul söpri végig a fürgeteg, minden hajót elnyelnek óriási és feneketlen örvényei. Láthatod majd Arethusa forrását — amelyet égis magasztaltak a költők versei — kristálytisza és fenéki átündöklő kútfejét, amely bőven ontja jéghideg vizét; s mindegy, hogy ez a forrás éppen itt buggyant-e föl, vagy előbb folyam volt s föld alá bújt, és végtelen tengerek alatt sem keveredett össze más, zavaros vizekkel, hanem régi tisztaságában bukkant elő újra. Láthatod majd a világ legvédettebb kikötőjét, ennél különbet sem a természet, sem emberkéz nem alkotott a hajórajok védelmére; oly biztonságos ez, hogy a legvadabb orkánok dühe is megtörik rajta. Meglátod majd azt

a helyet, ahol Athén hatalma megsemmisült,* ahol sok-sok ezer foglyot nyelt el a mérhetetlen mélységben kivájt szikla-bánya, mint természetes börtönük; láthatod az óriás várost és területét, amely sok más város határainál téresebb, láthatod, mily enyhe-langyos ott a tél, s nincsen egy napja sem, hogy ne aranyozná be a napsütés. De mire mindezt meglátod és megismered, a nyomasztó és egészségtelen nyár tönkreteszi a téli éghajlat áldásait. Majd a zsarnok Dionysius* lesz ott az úr, aki lábbal tipor szabadságot, igazságot és törvényeket, s görcsösen ragaszkodik az uralkodáshoz, még Platon látogatása után is, az élethez pedig még számkivetésében is; némelyeket máglyatűzőn égettet el, másokat véresre korbácsol és ismét másokat vérpadra hurcoltat semmi kis bűn miatt, férfiakban és nőkben felszítja a bujálkodást s az uralkodó példájára tivornyázó, förtelmes csürhében nem is lesz az ritkaság, ha valaki kettővel egyszerre tobzódik is. Hallottad azt is, ami odacsábíthat és azt is, ami elriaszthat: nos hát vagy szállj hajóra, vagy maradj veszteg.” — Ha tehát valaki e felvilágosítás után kijelentené, hogy igenis el akar menni Syracusaeba, jogosan csak magára vessen és ne panaszkodjék senki másra, hiszen nem úgy csöppent oda, hanem maga ment, miután mindent hallott róla s mindent tudott!

A természet mindannyiunkhoz így beszél: „Nem csalog meg senkit én. Ha fiaknak adtál netán életet, lehetnek ők szépek is, lehetnek ők csúfak is; s némának is születnek talán. Közülük valamelyik a haza megmentője éppúgy lehet, mint ahogy árulója. Bizvást abban is reménykedhetel: oly dicső lehet hírnevük, hogy miattuk rád senki sem vet követ; gondold viszont arra is, nevükhöz tán majd oly gyalázat tapad, hogy miattuk téged átok követ! Talán gyermekeid adják meg a végtisztességet neked, meglehet; halotti beszéddel ők bucsúztatnak el: ámde készülődj arra is, hogy máglyára őket magad fekteted, gyermekül avagy ifjúként, vagy öregkorukban talán: édes mindegy bizony, hány éves korukban vajon, hiszen a temetés keserű gyötrelem, ha szülő hantolja el gyermekét.” Ha ezek a törvényszerűségek nem riasztanak vissza, s mégis

gyermeket szülsz világra, az isteneket gyűlölködéssel ne vádold, hiszen semmi biztosat sem ígértek ők neked.

Nos hát, most erre a példára vedd: hogyan is lépünk be mind valamennyien életünkbe. Mikor azon töprenkedtél, vajon megnézd-e Syracuseat, részletesen kifejtettem neked, miben telhetik kedved ott és mi minden botránkoztatna meg; képzeld most, hogy születésed pillanatában tájékoztatlak így: „Ahová most belépsz, olyan város ez, amelyben együtt élnek istenek, emberek, amely magába öleli az egész világot, amelyet kemény s örök törvények nyögöznek s amely az istenek szolgálatában lohol fáradhatatlanul. Majd látod ott szikrázni a csillagok miriádjait; majd látod, hogy fényével mindent betölt egyetlen égitest, a Nap, s egynapos útjával kiszabja a napalok s éjszakák tartamát, egyéves körülforgásával pedig az esztendőt négy egyenlő részre, az évszakokra osztja fel. Majd látod, amint helyébe lép a Hold éjszaka, s valahányszor testvérével, a Nappal találkozik, tőle réveteg és halvány fényt kölcsönöz, néha eltűnik, néha egész tányérjával a föld felé fordul, hol növekszik, hol fogy, szüntelen változékony, s minden alakja mindig más, mindig új. Aztán látod majd az öt csillagot; mind más-más utakon rohan és az ellenkező irányban vágató világra ráhinti fényét: legkisebb rezzenésükön egész népek sorsa múlik s a főbenjáró és a jelentéktelen dolgok aszerint történnek ott egyaránt, amint jó vagy rossz csillagzat állt éppen fölöttük. Majd megcsodálsz a tornyosuló fellegeket és a zúduló záporokat és a ferde villámokat és a mennydörgés robaját. Miután pedig a mennybolt látványával betelt szemed s utána a földet veszed szemügyre, más alakú s más miatt csodálatra méltó látnivalók ötlenek majd szemedbe: itt beláthatatlan mezők végtelenbe táruló síkjai, amott hófödte és roppant gerincekkel feltornyosuló hegyek égbenyúló csúcsai; folyamok zuhatagai s ugyanabból a forrásból nyugatra és keletre ágazó folyók, a hegyéleken hullámozó rengeteg, roppant erdők, s bennük vadállatok ezrei s madarak sokszólamu hangversenye; mindenfelé más-más jellegű városok s a földrajzi adottságok miatt egymástól elválasztott nemzetek: némelyek a hegyte-

tökre húzódnak, mások a folyópartok, tavak s völgyek védőgyűrűjében lapulnak; aztán a pompásan megművelt gabonaföldek s a vadon tenyésző cserjebokrok; és a réteken szelíden kanyargó kis patakok, s kellemes tengeröblök s a kikötőkbe horpadó partszegélyek; és százával szétszórt szigetek a végtelen tengeren, ahogy tarkítják a roppant vizet gyöngysorukkal. Hát még a drágakövek s ékszerek csillogása s a robogó hegyipatakok homokjában ömlő aranypor s a föld méhéből, majd a tenger mélyéből kirobbanó tűzokádó hegyek, s világrészek kapcsa, az óceán, amely a nemzetek összefüggő sorát három bemélyedésével* széttagolja s fékevesztett dühvel háborog! Majd szemedbe ötlenek itt a szélcsendes időben is nyugtalan s hullámzó tengerben uszkáló, minden földi állatnál hatalmasabb szörnyek: némelyek nehézkesek és csak idegen segítséggel tudnak mozogni, mások fürgék és a villámgyorsan sikló hajóknál is sebesebbek, s vannak, amelyek felhabzsolják a tengervizet s aztán kilövellik, halálos veszedelmükre azoknak, akik mellettük elhajóznak; és szemedbe ötlenek majd hajók, amelyek ismeretlen földek fölfedezésére indulnak. Majd tapasztalod, hogy az emberi vakmerőség megpróbálkozik a lehetetlennel is; s nemcsak szemléled a történetet, de a tülekedésben magad is, ahogy birod, részt veszel: megtanulsz majd s tanítasz olyan tudományokat, amelyek részben tartalommal töltik meg az életet, részben meg is szépítik, részben pedig irányt szabnak neki. De lesz ott ezernyi testi és lelki kín és háború és rablás és mérgezés és hajótörés s egészségtelen éghajlat és testi láz és szeretteink után keserves áhítozás és halál, akár szelíd, akár szégyelletes s erőszakos. Elmélkedj ezen s döntésedet gondosan mérlegeld: ama gyönyörűségeket csak úgy éred el, ha mindezen átesel.”

Azt mondod erre tán: élni vágyol? Természetesen. Sőt azt hiszem, olyasmit nem is óhajtanál, amiből valamit fájna elvesztened: élj tehát annak rendje-módja szerint. „Csakhogy minket — mondod — senki sem kérdezett meg.” Szüleink döntöttek felőlünk: bár tudták, milyen az élet, mégis életet adtak nekünk.

De hogy rátérjek a vígasztalásokra, vizsgáljuk meg minde-
nekelőtt, mit kell meggyógyítanunk, utána pedig a gyógyítás
módjait. A gyászolót felzaklatja, hogy akit szeretett, azt hiába
is sírja vissza. Napnál világosabb, hogy ez elviselhető így ma-
gában; mert a távollevőket és távozókat, ha élnek, el nem sí-
ratjuk, holott egyáltalán nincs rá mód érintkeznünk velük s
emlékünkben már arcuk is ködbe foszlott: tehát bennünket
csupán a képzelődés gyötör és minden csapás oly súlyos,
amely súlyosnak érezzük. Viszont kezünkben van az orvos-
sága is: képzeljük úgy, hogy szeretteink útra mentek s hiteges-
sük magunkat szándékosan: elbocsájtottuk őket, sőt előrebo-
csájtottuk s majd utánuk megyünk mink is. Ez is felzaklatja
a gyászolót: „Nem lesz már senki védelmezőm, nem lesz a
megaláztatásban oltalmazóm.” Hogy egy nem túlságosan ta-
pintatos, de helytálló igazsággal vígasztaljalak: a mi társadal-
munkban gyermekeink elvesztése inkább rokonszenvet ébreszt
írántunk, mint közönyt, sőt az elhagyottság, amely rendsze-
rint összeroppantja az aggokat, oly elszánt erőt ad nekik,
hogy némelyek színleg meggyűlölik fiaikat, gyermekeiket el-
taszítják és visszahúzódnak az elhagyottságba szándékosan.
Erre így felelsz, tudom: „Nem a magam vesztesége zaklatja
föl lelkemet; mert nem méltó semmi vígasztalásra, akit fiának
halála csak annyira sujt le, mintha rabszolgája halt volna
meg, s akinek nincs érzéke, hogy fiában egyebet is lásson, mint
csupán önmagát.” Mi zaklat föl tehát, Marcia? Vajon az-e,
hogy meghalt fiad, vagy az, hogy csak kevés időt élhetett?
Ha az, hogy meghalt, akkor siratnod kellett volna őt szüntel-
len, hiszen mindig tudtad, hogy egyszer meg kell halnia. Gon-
dolj arra, hogy a holtakat nem éri már semmi baj, hogy az al-
világ hátborzongató sok rémsége mind csak mese, hogy nem
rettenti a holtakat sem éjsötét, se rabbilincs, se tűzfolyam, sem
Lethe vize, sem bírói szék, se vádbeszéd, s ott a korlátlan sza-
badság birodalmában nincsenek zsarnokok: költők játszi kép-
zelődése mindez csupán, ők ojtották belénk hazug rémmesék-
kel a rettegést. A halál minden fájdalom megenyhülése és vége
is — nem ér utol már semmi szenvedés rajta túl — a halál

visszahelyez bennünket abba a nyugalmi állapotba, amelyben születésünk előtt szenderegtünk. Ha valaki sajnálja a halottakat, sajnálja azokat is, akik meg sem születtek. A halál sem nem jó, sem nem rossz; mert akár jó, akár rossz csak az lehet, ami valami; ami önmaga semmi és mindent megsemmisít, az nem juttathat minket semmiféle sorsra sem; mert minden rossz és jó valami anyagban mutatkozik meg okvetlenül. Nem lehet hatalmában a sorsnak az, amit a természet elbocsátott s nem is lehet szerencsétlen az, aki nem létezik. Fiad átlépte már a határt, amelyen belül rabszolgaság életünk, őt már magába ölelte a nagy s örök béke: sem a szegénység rettegése, sem a gazdagság aggodalma, sem az élvezet hajszolása miatt lelket emésztő érzékiség ösztökéje nem sebzi már, mások szerencséje miatt nem emészti írgykedés, a maga szerencséje nem nyűgözi, finom érzületét nem ostromozza már semmi torzsalkodás, közéleti vagy egyéni szerencsétlenség se rettegteti; a jövő sem aggasztja már, a mindig lidércesen csábító vég gúzsba már nem köti. Végre valahára ott nyugodott el, ahonét semmi ki nem űzheti, ahol semmi se rémítheti.

Ó, tulajdon tenger bajuk felől vaksággal vert emberek, hogy a halált nem úgy ünneplik és esdik, mint a természet páratlanul nagyszerű mesterművét, akár a boldogságot rekeszti be, akár a szenvedést szünteti, akár az öreg emberek csömörének és törődöttségének szab határt, akár a szépreményű ifjút ragadja el élte virágjában, akár a gyermeket szólítja el, mikor még élni sem élte az életet: mindenkinek közös vége ez, sokaknak orvosság, némelyeknek hő vágyuk is, de senkinek sem hasznosabb, mint azoknak, akikhez hivatlanul érkezik! Felszabadítja a rabszolgát, gazdája hiába ellenkezik; letördeli a foglyok bilincseit, kiszabadítja börtönükből a zsarnoki önkény keményen őrizett rabjait; megérteti a szüntelenül hazájukba sóvárgató és vissza-visszatekintgető számüzöttel, hogy édes mindegy, sírja hol domborul; egyenlőséget teremt, ha közös sorsunk a földi javakat igazságtalanul osztotta szét, s az egyik embert úrnak, a másikat szolgának tette meg, holott egyformán embernek született mindegyik; utána más parancsa alá

még senki sem kényszerült; benne megaláztatást még nem érezt senki sem; kapuja kitarult mindenkinek egyaránt; atyád, Marcia, csak erre sóvárkodott; mondom, az ő műve, hogy születni nem büntetés; az ő műve, hogy a sorscsapások alatt össze nem roskadok, hogy épségben és függetlenül megőrizhetem lelkemet: van már menedékhelyem. Sokfajta keresztekét látok ott, mindegyiket más formára faragta ki mestere: az egyikre fejjel lefelé akasztották föl az áldozatot, a másikon karóba húzva vergődik, a harmadikra széttárt karokkal feszítették fel; látok akasztófa-köteleket, látok korbácsokat és agyafúrta kieszelt kínozóeszközöket, széttépni egyenkint a test tagjait s minden ízületét: ám a halált is ott látom. Látok vére szomjazó ellenségeket, pökhendi polgárokat: ám a halált is ott látom. Ott a szolgaság nem nehéz, ahol — ha a zsarnokoskodással torkig vagyunk — a szabadságba egyetlen lépéssel átléphetünk. Szeretlek, élet, a halál kegyelmeért.

Gondolj arra, hogy idejében meghalni mekkora jótétemény s hányan megadták már az árát, hogy a kelletténél hosszabbra nyúlt életük. Ha Gnaeus Pompeius, hazánk büszkesége és oszlopa, Nápolyban betegségének áldozatul esik, mint a római nép elismert ura halhatott volna meg: így pedig az a csekély idő, amelyet ráadásul kapott, dicsősége delelőjéről a mélybe taszította le. Meg kellett érnie, hogy szeme láttára lemészárolták légióit s hogy abból a csatából, amelyben maga a szenátus volt az első arcvonal, éppen ő maradt életben, a fővezér, s mily balszerencse volt megmaradnia! Látnia kellett egyiptomi gyilkosát s a győztesek szemében is sérthetetlen testét egy pribéknek kellett átengednie kényre-kegyre, s ha megkímélték volna tán életét, akkor is százszor megbánta volna, hogy megmaradt: mert lehetett-e gyalázat nagyobb, mint az, hogy Pompeius egy király kegyelméből tartsa meg életét?

Ha Marcus Cicero akkor halt volna meg, mikor Catilina orgyilkosaitól megmenekült — akik egyszerre akarták ledöfni őt s a hazát — vagy mint új honalapító akkor, mikor megmentette az államot, vagy ha leánya temetése után őt is sírba vitte volna a gyászmenet, még akkor is boldogan halhatott vol-

na meg: nem látta volna meg a polgárok életére fenekedő kardokat, sem azt, midőn a kivégzettek vagyonán megosztoznak a gyilkosok, hogy aztán éppen vagyonuk okozza majd vesztüket, sem az államköltségen szervezett gyilkosságokat, sem az útonállásokat, háborúkat, rablásokat, sok-sok Catilina hosszú sorát.

Vajon nem lett volna-e nagy szerencséje Marcus Catónak*, ha elnyelte volna a tenger, midőn a királyi örökség rendezése után Cyprusból visszatért, ha vele süllyedt volna akár az a pénzösszeg is, amelyet a polgárháború költségeinek fedezésére magával hozott? Akkor bizonyára megmaradt volna az a vizsgálatása, hogy Cato jelenlétében vétkezni senki sem merhetett: nos, az a néhány esztendő, amit még ráadásul élt, odáig juttatta e férfiút — aki nem csupán a maga, hanem a köztársaság szabadságának is megtestesülése volt — hogy Caesarral szakítson és Pompeius mellé szegődjék. Fiadra tehát a korai halál semmi bajt sem hozott: sőt mindenféle bajtűréstől megmentette őt.

„De nagyon is hirtelen és időnek előtte csapott le rá a halál”. Mindenekelőtt tegyük fel, hogy élhetett volna még... nos, végy hozzá sok-sok évet, az emberi kor legvégső határáig: mennyi az? Arasznyi időre jöttünk csupán, távoznak csakhamar, helyünket az utód foglalja el, bérelt szállásunk ez, csak ideig-óráig a miénk. Vajon csak az emberélet éveire értem ezt, amelyeket villámsebessen perget el az idő? Gondold végig a városok századéveit: s majd meglátod, mily rövidke ideig tartott még azoknak is életük, amelyek büszkén emlegetik ősiségüket. Rövid életű s mulandó minden emberi alkotás s a végtelen időnek csak jelentéktelen hányadát tölti be. Ez a föld, városaival s népeivel és folyóival és végtelen tengerével a világegyetemhez viszonyítva, csupán szemernyi pont: az ember életkora pedig még kisebb terjedelmű, mint a pont, ha a végtelen idővel összevetjük, mert ez határtalanabb, mint a világ, mivelhogy az idő keretében sokszorosán bennefoglaltatik: mi értelme volna hát meghosszabbítani azt, ami — bármennyire meggyarapszik is — alig-alig lesz több a semminél? Csak egy

módon lehet hosszú az életünk: ha már beteltünk vele. Fel-sorolhatsz nekem hosszú életű és híres-nagy kort megért em-bereket, az évszázadokat és évtizedeket egymásra tornyozha-tod: ha az egész mérhetetlen idő szemléletében elmerülsz, sem-mivé zsugorodik a különbség a túlságosan rövid s a túlságo-san hosszú életkor között, ha megvizsgálod azt az időt, ameny-nyit élt valaki s hozzáméred ahhoz, amennyit nem élt.

Aztán nem is időnek előtte halt meg fiad; mert annyit élt, amennyit élnie rendeltetett, földi pályája végére ért. Nem egy-formán aggulnak el sem emberek, sem állatok; némelyik álla-tot tizennégy éves korában eléri a végelgyengülés, s náluk az élet legvégső határa ez, holott az ember csak ilyenkor éli gyer-mekkorát; az egyik élőlénynek ilyen, a másiknak amolyan élettartam jutott. Nem időnek előtte halt meg az, aki amúgy sem élhetett tovább, mint ameddig élt. Ki van tűzve a célosz-lopa mindenkinek: ott is marad, ahová kitűzték, rendíthetete-nül s onnét messzebbre nem tolhatja sem buzgalom, sem irga-lom. Vedd úgy, hogy őt szabad akaratából vesztetted el: be-töltötte végzetét

s kiszabott idejének elérte határát.

Tehát nincs miért így gyötöröd magad: „De sokkal tovább él-hetett volna még.” Nem tört derékban az ő élete s váratlan csapás sem dúlta szét éveit. A megígért fizetséget megkapja mindenki; a végzet a maga útait járja és sem nem csökkenti, sem nem tétézi az ígéretet. Hiába minden rimánkodás és eről-ködés: mindenki annyit kap, amennyit születése napja kisza-bott neki. Abban a percben, mikor meglátta a napvilágot, el-indult a halál útján s végső céljához egyre közelebb jutott és az életét rövidítették meg azok az évek is, amelyek kiteljes-tették ifjúkorát. Valamennyien osztozunk abban a tévedésben, hogy azt hisszük: csak az öregek és a törődöttek hajlanak a halál felé, holott oda visz már a csecsemők és az ifjak s mind a többiek útja is. Bevégzi művét a sors: kiirtja belőlünk a ha-lál gondolatát s maga a halál, hogy könnyűszerrel besurranjon, az élet álarca mögé rejtezik: a csecsemőkort magába olvasztja gyermekkorunk, gyermekkorunkat a serdülés, ifjúkorunkat az

öregség szívja fel. Minden gyarapodásunk, ha jól meggondolod, veszteség.

Panaszkodol, Marcia, hogy fiad nem élt annyi időt, amennyit élhetett volna? De honnan tudod, vajon javára vált volna-e még tovább élnie? vajon nem éppen mentség volt-e neki a halál? Ugyan találhatnál-e embert manapság, akinek a helyzete oly jól megalapozott és szilárd, hogy a jövőtől nem kell egy csöppet se rettegnie? Földi ügyeink ingadoznak és hullámanak s életünk egyetlen szakasza sem oly gyöngye és ingatag, mint éppen az, amely leginkább kedvünkre van, és a nagyon boldog embereknek éppen azért kell kívánniuk a halált, mert a földi élet roppant forgatagában és zűrzavarában csak az bizonyos, ami elmúlt, semmi más. Ki áll jól azért, hogy fiad pompás teste és tisztasága, amit szöges gonddal megőriztél a romlott nagyváros forgatagában, minden nyavalyától úgy megmenekülhetett volna, hogy ifjonti szépségét késő öregkoráig megtartotta volna sértetlenül? Gondold végig a tömérdek erkölcsi bűnt; hiszen még a tökéletes jellemek sem váltották be öregkorukra azt a sok szép reményt, amivel kecsgettettek ifjúkorukban, hanem többnyire tévútra siklottak: vagy későkori s ezért annál undorítóbb kicsapongás ejtette őket rabul s hamarosan beszennyezte ígéretes ifjúságukat, vagy fejest ugrottak a tivornyákba s lakmározásokba és legfőbb gondjuk maradt a zabálás és a részegeskedés. Vedd hozzá a tűz pusztításait, a kudarcokat, a hajótöréseket, az orvosok marcangolásait, mikor az eleven testből kiszednek csontokat és könyökig vájkálnak belső szerveinkben és úgy gyógyítják útálatos kórságaink, emberfölötti kínok között; vedd hozzá a száműzetést (fiad nem volt ártatlanabb, mint Rutilius*), a börtönt (bölcsőbb se volt, mint Sokrates), a gyilkos karddal önként átszúrt szívet (dicsőbb se volt, mint Cato): ha ezt mind végiggondolod, megállapíthatod, hogy a legszerencsésebbek épp azok, akiket a természet gyorsan biztonságba helyezett, mert az életben ilyen küszködés lett volna a sorsuk. Semmi sem oly csalóka, mint az ember élete, semmi sem oly alattomos: nem, istenemre, nem vállalná senki sem, ha nem hírünk-tudtunk

nélkül adnák nekünk. Tehát ha a legnagyobb boldogság meg sem születni, véleményem szerint ehhez fogható az is, ha valaki rövid élet után elhúny és eredeti állapotába hamar visszajut.

Idézd csak emlékedbe életednek azt a kimondhatatlanul keverses korszakát, amikor Seianus édesatyádat ajándékul adta Satrius Secundusnak, egyik tányérnyalójának; mert megharagudott rá egy-két, kissé szabadszájú, nyilatkozata miatt s nem volt hajlandó szó nélkül eltűrni az ilyesmiket: „Seianust nem csupán a nyakunkra ültették, már a fejünkre nőtt.” Elhatározták, hogy szobrot emelnek neki Pompeius színházában, amelyet a tűzvész után a császár helyreállíttatott; Cordus ekkor így nyilatkozott: „Akkor aztán igazán elpusztul a színházatok!” Ki ne bősülne fel, hogy Seianust odaállítják Cneius Pompeius hamvai fölé és a legnagyobb hadvezér emlékét hirdető épületben egy becstelen katonát megdicsőítenek? Felirattal is megtisztelik és a fene-dühödt kutyák, amelyeket embervérrel tömött, hogy csak őt szolgálják kezes bárányokul s mindenki mást megmarjanak, most ezt a felsőbbrendű embert is kezdik körülcsholni. Mitévő legyen? Ha élni akart, Seianust kellett volna kérlelnie, ha halni, a lányát; s mivel az is s ez is kérlelhetetlen, feltette magában, hogy félrevezeti leányát. Megfürdött tehát, hogy minél jobban elgyengítse testét s mintha étkezni kívánna, szobájába elvonult. Szolgáit elbocsájtotta s kihajigált az ablakon mindenféle ételhulladékot; aztán a vacsorához hozzá se nyúlt, azzal az ürüggyel, hogy már bőségesen jóllakott. Ugyanígy tett másnap és harmadnap is; negyednap testi gyöngesége mindent elárult. Akkor megölelt téged és így beszélt: „Drága leányom, egész életemben nem titkoltam előtted semmi mást, csak ezt az egy tettemet; a halál útjára indultam én s már a közepe tájt tartok; visszahívni nincs jogod, nincs erőd.” És ezzel minden ablaktáblát bezáratott és vak-sötétbe rejtezett. Mikor elhatározásának híre ment, városszer-te nagy volt a megkönnyebbülés, hogy a falánk farkasok torkából kicsúszott ilyen jó falat. Vádlói, Seianus bujtogatására, a konzulok hivatalába sietnek és panaszt emelnek, hogy Cor-

dus ím a halálba megy, s így szeretnék megakadályozni azt, amire ők maguk kényszerítették: annyira fáj nekik, hogy Cordus kisiklik a kezükből. Nagy dolog volt, ami itt kockán forog: vajon a vádlottnak van-e joga a halálba szöknie? Miközben ezen vitakoznak, miközben a vádlók újra meg újra a hatóságokat ostromolják, ő kimondta magára a felmentő ítéletet.* Látod, Marcia, zord időkben mily roppant sorsfordulatok robbannak ki váratlanul? Sírsz, mert egyiknek,* akit szeretted meg kellett halnia? A másiknak* viszont kevés híján módja sem lett volna rá.

A jövő teljesen bizonytalan, sőt majdnem bizonyos, hogy egyre rosszabbat várhatunk s még ezenfelül kimondhatatlanul könnyen eljutnak az istenekhez azok a lelkek, amelyek idejekorán kiszakadtak az emberi közösségből; mert így alig-alig vittek magukkal földi szennyeket s nyűgöket. Mielőtt megmevednének s mélyebben belegyökeredzenének a földbe, felszabadulnak és megkönnyebbülten röppennek vissza oda, ahonét rendre kirajzanak, és ha van bennük bármi szenny vagy tisztátalanság, magukból könnyüszerral kimossák. És nagy szellemek nem is vesztegelnek soha a testben szívesen: kiszabadulni és kitörni óhajtanak mindenáron, e börtönéletet keservesen szenvedik, véghetetlen messzeségbe szárnyalnak és átszellemlülten mindig a magasságokból szemlélik az emberek életét. Ez az oka, hogy Platon így beszél: a bölcs lelke ízig-vérig a halálba óhajtozik, ez minden vágya, ez minden gondolata, s midőn végső célja felé feszül, ez a sóvárgás hajtja őt szüntelen.

Nos és te, Marcia, abban tetszelegtél talán, hogy őt magad mellett sokáig épségben megtarthatod, holott láthattad, hogy ifjú létére bölcs, mint az érett férfiak, hogy lelke legyűrt minden gonosz szenvedélyt, tiszta és büntelen, kedveli a gazdagságot, az élvezeteket, a kitüntetésekét, ám nem fukar, ám cseppet sem törtető, ám sohasem szertelen. Ami a csúcspontra ért, máris zuhanhat a semmibe. A tökéletes erény mindenáron menekül és elvonul szemünk elől s a korán érő gyümölcs a késő őszt sosem várja meg. A tűz minél fényesebben ragyog, annál gyorsabban kihúny; de tovább lobog, ha lassan égő és

szívós fával küszködik, ha füst fojtogatja és csak pislákol épp kormosan; mert a lelket éppen a hitvány fűtőanyag tartja benne: így a szellem is minél ragyogóbb, annál rövidebb életű; mert mihelyt tovább nem terjeszkedhetik, máris hamar hamvába hal. Fabianus írja* s még szüleink is szemtanúi voltak — hogy élt Rómában egy óriás-termetű gyerek, de gyorsan elpusztult, aminthogy minden értelmes ember meg is mondta, hogy arasznyi lesz élete: hisz úgysem érhetne volna el azt a kort, amelyet időnek előtte betöltött. Az igazság ez: a korárettség a közeli halál hírnöke, s ha a tökéletesedés lehetősége végképp megfogyatkozott, itt a vég.

Próbáld erényei s nem évei szerint felbecsülni életét: eléggé sokáig élt. Árván maradt, tizennégyéves koráig gondját viselték gyámjai, s mindvégig óvta-oltalmazta őt édesanyja. Bár volt saját otthona, semmi áron sem hagyta el házatát és kint tartott melletted hűségesen, holott az atyai fegyelmet alig tudják elviselni a gyermekek. Katonának termett sūdár, szépséges, izmos testű ifju volt s mégis megtagadta a katonai szolgálatot, hogy tőled ne kelljen elválnia. Gondolj arra, Marcia, mily ritkán találkoznak gyermekeikkel azok az anyák, akik nem laknak velük egy fedél alatt; gondolj arra, hogy az anyák hosszú esztendőket elveszítenek s örökös aggodalomban töltenek, mialatt fiaik katonai szolgálatot teljesítenek: akkor majd megtudod, mily hosszúra nyúlt az az idő, amelynek te egy percét se vesztetted el. Mellőled soha el nem távozott; felügyeleted alatt csiszolta ragyogó tehetségét s műveltségével utolérhette volna nagyapját, ha nem nyűgözte volna a szerénység, ami már annyi szárnyaló szellemet örökre elnémitott. Ritka szép ifju volt s a rengeteg asszony társaságában, akik sorra megbabonázták a férfiakat, valamennyinek lehűtötte a reményeit, s ha egyiknek-másiknak a kacérkodása kísértéssé fajult, ő elpirult, mintha vétkezett volna azzal, hogy megtetszett nekik. Ennek az erkölcsi tisztaságnak köszönhette, hogy gyermek létére méltónak tartották a papi hívatásra; kétségtelen, hogy anyja is szorgalmazta ezt. De az anyai ajánlás nem ért volna célt, ha maga a jelölt nem lett volna rá érdemes.

Miközben e ragyogó erényeiről így elmélkedel, öledben szinte újra ringathatod! Most jobban a tiéd lehet, mint bármikor, most nincs semmi ügye már, ami tőled elvenja őt; már soha többé nem okoz neked rettegést, soha már bánatot. Végigszenvetted azt az egyetlen szenvedést, amit ez a páratlanul derék fiú neked okozhatott: minden egyéb, ami nem függ a sors szeszélyeitől, merő gyönyörűség, ha érted a módját, hogyan gyönyörködjél fiadban, ha tisztán látod, mi volt benne a legértékesebb. Fiadnak legfeljebb az arcvonásai pusztulnak el s ez a kép is nagyon hasonlít reá, ő maga már halhatatlan s élete most valóban tökéletes, mert levetette idegen nyűgeit s igaz énjére végre most rátalált. Ez a porhüvely, amely testünket födi, a csontok, az idegek, a bőrfelület, az arc és szolgálaink, a kezek, s minden egyéb testi burkolat: mind-mind a lelket béklyózza csak s elvakítja. Ezek rásulyosodnak, elködösítik, megfertezik, eltéritik az igazságtól s a maga énjétől és tévutakra hajszolják. E lomha testtel azért kell viaskodnia szüntelen, hogy agyon ne nyomja és magához ne rántsza; a lélek oda áhítozik, ahonnan a földre szállt. Ott örök nyugalom vár reá, midőn ahelyett, ami itt alaktalan s durva, tekintete megnyugszik a tiszta és csillogó fényeken.

Nincs okod tehát, hogy fiad sírját látogasd szüntelen: belőle csupáncsak az nyugszik ott, ami legsilányabb fele s néki magának legterhesebb nyűge volt, csontjai s hamvai, ezek pedig éppen úgy nem az ő lényeges részei, mint akár a ruházat, akár egyéb testi mez. Ő mindenestül elshant, önmagából semmit sem hagyott itt a földön és csonkítatlan elköltözött; kicsinyég itt lebeg még fölöttünk, amíg meg nem tisztul és magából a belé rögzött tökéletlenségeket és a földi élet valamennyi gyarlóságát ki nem égeti, aztán a mennyei magasságokba felröppen s a boldog lelkek között múlatoz. Már befogadta őt a Scipiók és Catók felséges társasága s azok között, Marcia, akik az életet megvetették s a megváltó halálban találták meg szabadságukat; édesatyád. S bár ott immár mindenki testvér és rokon, ő mégis magához öleli az új ragyogásban ujjongó unokáját, sorra megmagyarázza neki a közeli

csillagok útjait és szívesen beavatja őt a természet titkaiba, amelyeket nem feltevésekből, hanem egytől egyig lényegük szerint ismer; mert az, aki az égi tünemények okait fürkészi, éppoly hálásan hallgatja egy meghitt rokon magyarázatát, mint az idegen azt, aki sorra mutogatja neki az ismeretlen városok nevezetességeit. És abban is kedvét leli, hogy a messze alant enyésző földön jártatja tekintetét; mert jólesik a magasból visszanéznie a földre, ahonnan eltávozott. Ugy viselkedjél tehát, Marcia, mintha szüntelenül rajtad függne atyád s fiad tekintete, bár ők nem azok már, akiket ismertél, hanem megdicsőültek és átszellemültek. A világért se viselkedjél nemtelen és szégyelletes módon s ne sirasd szeretteidet, akik immár tökéletesebb életre váltottak át! Ott lebegnek az örökkévalóság szabad s mérhetetlen térségein, s már nem választják el őket egymástól végtelen tengerek, égbenyúló hegyek, úttalan völgyek és csalóka s bizonytalan zátonyok: nekik már minden út szabad, könnyedén lebegnek és súlytalan, ide s tova száguldanak keresztül-kasúl s útjaikat behinti a csillagok zápora.

Képzeld tehát, Marcia, hogy édesatyád, aki éppoly nagy tekintély szemedben, mint fiad szemében tenmagad, így szól hozzád (nem azzal az indulattal, amellyel a polgárháborún elborongott, amellyel a cégéres gyilkosokat örökre kicégézte, hanem átszellemült lényéhez illő emelkedett érzelemmel) onnan a mennyboltozat várfokáról: „Leányom, ily hosszú bánat, mondd, mért emészt? Mért zárkózol el konokul az igazság elől, s mért gondolod, hogy fiadon méltatlanság esett, mert megtért őseihez, holott virult családja s ő is virult? Hát nem tudod, hogy a sors e földi életet mily rettentő viharokkal korbácsolja fel? hogy senkihez sem kegyelmes és jószívű, legfeljebb azokhoz, akik nem törődnek vele?

Felsoroljak neked királyokat, akik nagyon boldogok lettek volna, ha a kelleténél korábban elragadja őket a halál, mielőtt még rájuk zúdultak volna a sorscsapások? vagy római hadvezéreket, akiknek nagyságán semmi csorba sem eshetik, ha életkorukat rövidebbre szabjuk netán? vagy előkelő és híres

férfiakat, akik a hóhér pallosa alá hajtották fejüket engedelmesen? Gondolj atyádra és nagybátyádra; ez idegen gyilkos karmai közé került; én senkinek sem engedtem beleszólást sorombba, éhhalállal emésztettem el magam s megmutattam, hogy a lelkem élni és halni hős egyaránt. Mért gyászolják a mi családjunkban a legtovább éppen azt, akinek halála a legboldergabb? Mi itt mind együtt vagyunk, tekintetünket nem fátyolozza koromsötét éjszaka s látjuk, hogy nálatok — hiába minden önámítás — nincs semmi kívánatos, semmi magasztos, semmi káprázatos, hanem minden dolgotok semmiség és szenvedés és rettegés és a mi mennyei fényességünkben csak parányi kis része van! Mondanom sem kell, hogy itt dühös rohammal hadseregek egymásra nem rontanak, hajóhadakat nem törnek össze hajóhadak, nem tervelnek s nem is követnek el apagyilkosságokat, nem veri fel a köztereket napestig a bírósági tárgyalások fülsiketítő zsvivaja, itt nincs semmi titkolódzás: lelkünk kitárt és szívünk nyitott és tiszta-leplezetlen az életünk s kitárulnak előttünk elmúlt s eljövendő korok! Gyönyörűség volt megírnom egyetlen évszázad eseményeit, amelyek a világ egyik távoli részében peregtek le s alig néhány szereplő között: itt azonban a végtelen évszázadokat, a végtelen korszakok egymásba fonódó sorozatát s az évek millióit szemlélhetem; végigtekinthetem az életre támadó s a halálra ítélt birodalmakat és a nagy városok pusztulását és a tenger új meg új árjait. Mert ha megvígasztalhat gyászodban az, hogy a halál közös végzetünk, valóban: semmi a maga helyén helyt nem áll, mindent porba dönt és magával ránt a múltó idő. És nem csupán az ember (hiszen ez csak parányi tárgya a sors hatalmaskodásának), hanem a városok, az országok, a világrészek, mind-mind az ő játékszere. Hatalmas hegyeket ledönt, máshol pedig magasra tornyoz új bérceket; tengereket elnyel, folyamokat kitérít, megszakítja a népek érintkezését s felbomlasztja az emberi társadalmat és összetartást; máshol tátongó szakadékokba söpri a városokat, földrengésekkel zúzza szét és dögletes gőzöket hajt fel és árvízbe fojtja az emberek házait és a világot elborító vízvözönben megöl minden állatot és roppant tűzarádattal per-

zsel és emészt el minden emberi alkotást. És midőn az idő el-
érkezik, amelyben a világnak el kell pusztulnia, hogy új életre
támadjon, a természet önmagát pusztítja el, és a csillagok össze-
ütköznek a csillagokkal, és minden anyag lángra gyúl, és az
égitestek, amelyek most törvény szerint fénylenek, akkor
egyetlen tűzfolyamban lobognak. Mi, üdvözült és örökkévaló
lelkek, midőn az isten úgy határoz, hogy ezt a rombolást végre-
hajtja, a roppant összeomlásban mi is, kicsiny parányok, az
ős-elembe majd visszahullunk.”

Mily boldog is fiad, Marcia, hogy mind e titkokat tudja már!

POLYBIUS VIGASZTALÁSA*

Ha törékeny életünkhöz méred a városokat és az emlékműveket: megrendíthetetlenek; ha a természet törvényéhez viszonyítod, amely mindent elemészt és visszalök a semmibe, ahonnan életre hívta, múlandók. Mert vajjon alkotak-e halhatatlant halandó kezek? A híres hét világcsoda és ha a későbbi korok nagyravágyása tán ezeknél is jóval csodálatosabb alkotásokat épített, egyszer majd szégyenszemre összeomlanak. Így van: semmi sem örökkévaló, csak kevés dolog állja az időt; az egyik így, a másik amúgy pusztul el, a megsemmisülés módja sokféle; de egy bizonyos: aminek kezdete volt, annak van vége is. Egyesek azzal fenyegetődznek, hogy a világ elpusztul, és hogy eljön a nap, amely ezt a világegyetemet, minden isteni és emberi dolgok foglalatját — még elgondolni is szörnyőség! — szétrobbantja és a régi zűrzavarba és sötétségbe visszasüllyeszti: tessék hát, akinek kedve van, sirassa az elpusztult lelkeket, Carthago és Numantia s Corinthus omladékait s ha még ezeknél is fenségesebb alkotás zuhant a porba, síránkozzék azon — hiszen ez a világ is elpusztul, amelynek nincs hová zuhannia; tessék hát, panaszkodjék, hogy a végzet, mikor ily szörnyőségre vetemedett, éppen néki nem irgalmazott. Van-e olyan önző és határtalanul elbizakodott ember, aki azt akarná, hogy a mindent egyformán megsemmisítő természettörvény alól ő egymaga és a családjá kivétel legyen és a világegyetemet magát is fenyegető pusztulás csak épp azt a házat ne érje? Felülmúlhatatlan vígasztalás tehát elgondolni, hogy velem is csak az történt, amin előttem átesett s mind utánam is átesik minden ember; és ezért hiszem, hogy a természet, ha már ránk mérte ezt a súlyos csapást, mindnyá-

junkra mérte, mert így a sors kegyetlenségeért megvigasztal az, hogy ez közös végzetünk.

Ugyancsak java könnyebbségedre válik, ha fontolóra veszed, hogy kesergésed semmit sem segít azon, akiért könnyedet hullatod, s rajtad éppoly kevéssé; már pedig azt, ami úgyszólván hiábavaló, hosszúra nyújtani biztosan nem kívánod. Mert ha a kesergéssel segíthetünk bármit is, szívesen együtt ontom veled könnyemet, ha ugyan zaklatott életemben nem apadt ki minden cseppje már; bár családi gyászaim miatt szárazra sirtam is két szemem, most is sajtolhatnék belőle még könnyeket, ha ez enyhülést hozna rád. Mért is húzódozol? Panaszkodjunk tehát, sőt a vádat én magam vállalom: „Te, mindnyájunk érzése szerint könyörtelen végzetünk! Eddig úgy látszott: karodban ajnározod azt az embert, akit a te jóvoltodból övezett oly határtalan tisztelet, hogy — ami ritkán esik bárkivel — boldogságát nem szennyezte irigykedés: íme most lesujtod oly fájdalommal, amelynél szörnyűbbet a császár halálán kívül el se szenvedhetett; mert miután mindenfelől körülmélelted őt pontosan, rájöttél, hogy ez az egyetlen sebezhető oldala. Mert mi egyébbel sebezhetted volna meg? Megfoszthattad volna pénztől talán? Sohasem ragaszkodott hozzá; most is, amennyiben módja van, félretolja, és bár gyarapíthatná is azt könnyűszerrel, mégis csak egyetlen, igazán nagy hasznot húzhat belőle: hogy megveti. Megfoszthattad volna barátaitól talán? De tudtad: egyénisége oly lenyűgöző, hogy minden elvesztett barátja helyébe könnyen szerezhetett volna mást; mert mondhatom: a császári udvar főemberei között rajta kívül egyet sem ismertem, akinek a barátsága bárkinek nem csupán hasznos, hanem sokkal inkább megtisztelő is lehetett. Megfoszthattad volna jóhírnevétől? Csakhogy ez oly szilárd, hogy megrendíteni nem volna erőd még neked sem. Megfoszthattad volna jóegészségétől? De tudtad: lelkét annyira megédzette a magas műveltség — ami úgyszólván vele született és nem csupán az iskolai nevelés eredménye benne — hogy legyűr minden testi fájdalmat. Megfoszthattad volna szellemétől? Szikrányit sem ártottál volna neki! Ragyogó tehetsége a

halhatatlansággal eljegyezte őt, ő maga pedig kivívta, hogy jobbik fele megmaradjon s kiváló irodalmi művei révén megmeneküljön a pusztulástól. Amíg lesz az irodalomnak csak szemernyi becsülete, amíg a latin nyelv férfias ereje vagy a görög könnyed bája fennmarad, ő is él és virul a legnagyobbakkal, akikkel tehetség dolgában bízást versenyre kelhetett, vagy — ha szerénysége ez ellen tiltakoznék — legalábbis egyívású volt velük. Tehát kiszemelted az egyetlen módot, amivel legfájdalmasabban szíven ütheted; mert minél jobb valaki, annál gyakrabban megszokhatta nyögni vak mérgeket, hiszen félelmetes vagy akkor is, ha kegyeddel elhalmozol. Igazán csekélyke fáradságodba került volna megkímélni ezt a férfiút ettől a szörnyű csapástól, hiszen magától értetődő lett volna, hogy ezúttal kézzelfogható okból árasztottad rá kegyességedet s nemcsak úgy találomra, mint rendszerint szoktad.”

Tetézzük e panaszokat — ha nincs ellenedre — azzal, hogy e szegény ifjú tehetsége hamvába holt, alighogy bontakozni kezdett: méltó volt ő testvéredül. De bizonytal te voltál a legméltóbb, hiszen téged még egy méltatlan testvér sem keseríthetett volna meg semmiképp. Nincs ember, aki róla emlékezőn más hangot üthetne meg; siratják, mert szeretnek téged; magasztalják, mert szerették őt magát. Nem volt benne semmi, amit magad is ne vállalnál szívesen. Te ugyan akkor is szeretted volna testvéredet, ha nem lett volna rá érdemes, hogy szeresd, de benne a te vonzalmad termékeny talajra lelt és sokkal áradóbban megtáruhatott. Befolyását galádul nem érezte soha senkivel, nem fenyegetett meg soha senkit, csak azért, mert te a bátyja vagy; igazodott a te példaadó szerénységedhez és arra gondolhatott szüntelen, mily nagy ékessége vagy családodnak s épp ezért terhe is: ő vállalta ezt a terhet. Ő kegyetlen végzet, minden erény iránt igaztalan! Lám, mielőtt a boldogságot megízlelhette volna, elragadta testvéredet. És én nem tudok méltóképpen háborogni, mert nem oly nehéz semmi sem, mint megtalálni a megfelelő szavakat, amelyek a nagy fájdalomhoz illenek.

De azért csak panaszkodjunk tovább, hátha ezzel is segít-

hetünk bánatunkon: „Vajjon mit akartál, te szörnyen igaztalan és szörnyen erőszakos végzet? Hát ily hamar megbántad irgalmatod? Mily elképesztő kegyetlenség orvul megrohanni a testvéreket és ily véres portyán megtizedelni ezt az életre-halálra összeforrott családot, feldúlni s minden ok nélkül megcsónkítani a legkiválóbb ifjaknak ezt a pompásan összeválogatott együttesét, amelyben egyik testvér sem volt hitványabb a másiknál? Hát semmit sem használ az izig-vérig szeplőtelen tisztaság, semmit a régiszabású józanság, semmit a tökéletes boldogságnak tökéletes mérséklettel óvott hatalma, semmit az irodalomért érzett őszinte és rendíthetetlen rajongás, semmit a minden mocsoktól szennytelen értelem? Gyászol Polybius s miután egyik testvérének halála ráébresztette, hogy a többit mitől félheti, most már attól is retteg, ami fájdalmára vígasztalás volna. Szégyelletes műved ez! Gyászol Polybius s a császár is hiába érez veled, nem csillapul bánata! Kétségtelenül azért akartad ezt, vak-dühös végzet, hogy megmutasd: ellened még a császár sem tud senkit se megvédeni.”

Akármeddig vádolhatjuk a végzetet, megváltoztatni nincs erőnk: fölmered előttünk keményen és könyörtelen; sem átokkal, sem zokogással meg nem indítja őt senki sem; nem irgalmaz, semmit nem bocsát meg soha senkinek. Szüntessük hát haszontalan könnyeinket; mert ez a fájdalom minket is előbb a sírba visz, mint hogy a holtakat visszahozná közénk: mivel pedig csupán meggyötör, de semmiképp meg nem enyhít, mindjárt a kezdet kezdetén szakítanunk kell veled s el kell zárni lelkünket az üres vígasztaló szólások, a nekikeseredett, tomboló gyász elől. Mert, ha a józan meggondolás nem apasztja el könnyeink árját, a végzet ugyan soha nem apasztja el. Nézz csak végig az emberek millióin, van a sírásra ok mindenütt, bőséges és szüntelen: az egyiket a keserves nyomorúság naponta munkára hajtja, a másikat hajszolja a szüntelen ficánkoló nagyravágyás, az egyiket mohón áhított gazdagsága rettegteti, s most megszenved, hogy vágya mind így betelt, a másikat a magányos élet kinozza, a harmadikat az előszobájában szüntelen tolongó tömeg; az egyik sajnálja már, hogy

miért is lett gyermeke, a másik azt, hogy elvesztette mind: a fájdalomra még mindig bőségesen lesz okunk, midőn már rég kiapadtak a könnyeink. Hát nem látod, a természet milyen éltet ígért nekünk, midőn úgy rendelte, hogy az újszülött csecsemő első hangja a sírás legyen? Ezzel születünk a világra s gyarapodó éveink hosszú sora ennek jegyében folyik. Így éljük végig az életünket s ezért csak módjával szabad cselekednünk azt, amit sűrűn kell cselekednünk; tekintsünk hátra, mennyi szomorúság üldöz s akkor bizonyára kötelességünknek érezzük visszatartani könnyeinket, ha már nem lehet örökre elfojtanunk. Semmink sincs, amivel jobban kellene takarékoskodnunk, mint a könnyel, hiszen rászorulunk minduntalan.

Nem csekély erőt meríthetsz abból is, ha meggondolod, hogy fájdalmad iránt a legközömbösebb éppen az, akinek szemlátomást szenteled: vagy nem akarja gyötrelmedet, vagy nem érti egyáltalán. Tehát az olyan kegyeletnek semmi értelme sincs, amely annak, kit illetve, fölösleges — ha nem érez úgyse már semmit — ha pedig érez netán: már közömbös. Merném állítani, hogy az egész földkerekségen senki sincs, akit meghatnának könnyeid. Nos akkor? Azt hiszed, testvéred oly rosszindulatú irántad, mint senki más, és azt akarja, hogy összetörjön a gyötrelmem, hogy kikölkentsen foglalkozásodból, vagyis a tudomány és a császár szolgálatából? Ez nem valószínű. Hiszen ő gyöngédséggel övezett téged, mert testvére voltál, szeretettel, mintha atyja lettél volna és tisztelettel, mint feljebbvalóját; azt akarja, hogy visszakívánd, nem pedig azt, hogy miatta kínozd magad.

Tehát mi értelme van belekövesedni a fájdalomba, holott testvéred — ha ugyan éreznek a holtak — éppenséggel végét akarja vetni? Ha más testvérről volna szó, akinek az akarata felől talán kétségeim lehetnének, mindezt csak habozva merném állítani és ezt mondanám: „Ha testvéred azt kívánja, hogy kiapadhatatlan könnyekkel gyötörd magad, méltatlan érzelmeidre; de ha nem kívánja ezt, szüntesd a fájdalmat, amely beleévődött mindkettőtökbe már; szívtelen testvér nem érdemli, szívbéli jó testvér bizonytal nem akarja, hogy így epedj

utána.” De nála, akinek testvéri szeretete oly fényesen kiállta a tűzpróbát, bizonyosra kell vennünk, hogy semmi sem keserítheti jobban, mint az, ha téged keserít az ő elmúlása, ha téged csak szemernyit is gyötör, ha szemedet — amelyhez épenséggel méltatlan az efféle ellágyulás — a végevárhatatlan könnyhullajtással elhomályosítja és elcsigázza.

Azonban testvéri ragaszkodásodat semmi sem függetlenítheti oly gyökeresen az egészen haszontalan síránkozástól, mint ha arra gondolsz, hogy testvéreid előtt jópéldával kell előljárnod: hogyan kell erős lélekkel elviselni ezt az iszonytató sorscsapást. Neked is úgy kell tenned, ahogy a nagy hadvezérek tesznek súlyos helyzetekben: tudatosan jókedvet színlelnek és a helyzet súlyosságát tettett jókedvvel is leplezik, hogy a katonák bátorsága is meg ne törjön, ha észreveszik, hogy vezéruk lelke megtört. Űlts álarcot, amely lelkedtől idegen és, ha meg tudod tenni, vedd ki magadból a fájdalmadat mindenestül; ha nem, bujtasd el szíved rejtekén s tartsd féken, föl ne bukkanjon, s mozgass meg minden követ, hogy testvéreid példádön induljanak; mert ők majd nemes magatartásnak minősítenek mindent, amire te adsz példát nekik és ami arcodon tükröződik, az edzi majd lelküket. Kötelességed, hogy te légy vizsgálatjuk és enyhülésük, csakhogy nem állhatsz útjába majd bánatuknak, ha szabadjára engeded a magad bánatát.

Az is visszariaszthat téged a szertelen gyásztól, ha számot vetsz azzal, hogy bármit teszel, semmit sem lehet véka alá rejtened. A közvélemény tisztelettel övezi kimagasló egyéniségedet: ezt a tekintélyedet óvni kell. Seregestül nyüzsögnek körülötted a vizsgálatók, kímélik a lelkedet és fürkészik, mekkora erővel szegül ellene a fájdalomnak, s vajjon te csak a jószerecsét tudod-e megnyergelni fufangosan, vagy pedig van erőd arra is, hogy a balszerecsét férfiasan elviseld: még a szemed rezzelését is lesik. Minden tekintetben könnyebb a dolguk azoknak, akik érzelmeiket rejtegethetik; neked nincs módod titkot tartanod. Téged ragyogó fénybe emelt a sors; mindenki megtudja, hogy ezt a sebedet hogyan viselted el: vajjon az első döfésre megadtad-e magad, vagy pedig meg-

álltad-é helyed emberül. Már jó ideje, hogy a császár megbecsülése kiváltságos helyzetbe juttatott, tudományod pedig a tömeg fölé emelt. Hozzád nem méltó semmi pórias, semmi alantas. Már pedig van-e alantasabb és asszonyosabb, mint odadobni magunkat kényre-kegyre a fájdalomnak, hogy összemorzsoljon. Ilyen gyászban te nem teheted ugyanazt, mint testvéreid; sok mindent nem enged meg neked általánosan elismert tudományod és jellemed; az emberek sokat követelnek tőled, sokat várnak. Ha szeretnéd, hogy minden szabad legyen neked, nem kellett volna magadra vonnod a közérdeklődést: most már mindent be kell váltanod, amit csak ígértél. Mindazok, akik magasztalják szellemed műveit, akik lemásolják, akik vagyondra ugyan nem szorulnak, ám tehetségedre biz' rászorulnak: mind őrei a lelkednek. Tehát, ha bármi olyast cselekszel, ami méltatlan a tökéletes és tudós férfiú foglalkozásához, sokakban menthetetlenül megrendül az irántad érzett csodálat. Nem szabad fékezhetetlenül sírnod, de nemcsak ez nem szabad: késő délelőttig aludnod sem szabad, sem bokros teendőid elől elmenekülnöd a békés falusi nyúgalomba, sem a fárasztó hivatal taposómalmában eltörődött testedet élvezetes utazással fölfrissítened, sem tarka-barka látványosságokon elgyönyörködtetni lelkedet, sem a magad szája íze szerint besztanod a napot. Sok minden nem szabad neked, ami a földhöz ragadt nyomorultaknak és ágrólszakadtaknak szabad: a nagy állás nagy rabszolgaság. Semmit sem szabad úgy tenned, ahogy kedved tartja: meg kell hallgatnod emberek ezreit, elintézned ügyiratok ezreit; át kell vizsgálnod az egész birodalom-ból összetorlódo rengeteg ügyeket, hogy döntés céljából annak rendje-módja szerint a felséges császár elé terjeszd; mondom, nem szabad sírnod: hogy végighallgathasd a tengernyi síránkozót, hogy a legkegyelmesebb császár jószívűségéhez esdők s az üldözöttek könnyeit felszáríthasd, előbb fel kell szárítanod tenmagad könnyeit.

De mindez egyelőre csak könnyebb enyhülést szerezhet neked; ha végképpen el akarsz felejteni mindent, gondold a császárra. Vedd szemügyre, mennyi ragaszkodással, mennyi kész-

séggel tartozol neki hozzád való kegyessége fejében: akkor majd megérted, hogy éppúgy nem szabad megroggyanod, mint annak a mondabeli hősnek*, akinek vállain nyugszik a földgolyó. Éppen ez az oka, hogy sok minden nem szabad magának a császárnak sem, akinek pedig minden szabad: mindenki álmát az ő virrasztása védelmezi, mindenki nyugalmát az ő fáradsága, mindenki szórakozását az ő szorgossága, mindenki pihenését az ő szüntelen munkakedve. Mióta a császár a birodalomnak áldozta fel életét, elrabolta önmagától, s miként a csillagoknak, amelyek megállíthatatlanul száguldanak örökre pályáikon, neki sem szabad soha megállnia, sem a maga kedve szerint élnie. Nos, valamiképpen ugyanez a kényszerűség súlyosodik rád is: a magad érdekével, a magad kedvével törődnöd már nem szabad. Amikor császárod kormányozza a birodalmat, te sem dobhatod magad oda sem az örömmek, sem a fájdalomnak, sem más egyébnek: egész magaddal a császárnak tartozol. Most még vedd hozzá, amíg a császár él, nem szabad sorsod ellen lázadoznod, hiszen mindig fennen hangoztatod, hogy a császárt jobban szereted, mint tulajdon lelkedet: amíg neki nincs baja, él és virul családod is, nem érhetett veszteség; hát nem elég, hogy felszáradjanak könnyeid, nevesse is két szemed; benne megvan mindened, ő kárpótol mindenért. Hálátlan volnál jósorsod iránt — pedig ez teljességgel összeférhetetlen a te végtelenül szerény és végtelenül jámbor egyéniségeddel — ha, míg él a császár, bármi ok miatt szabadjára engeded könnyedet.

Most pedig más, nem erősebb, de hozzád méltóbb orvosságot ajánlok. A szomorúságtól akkor kell igazán rettegned, amikor megtérsz otthonodba: mert semmi úton-módon nem tud hozzád férközni, amíg az ő istensége rád ragyog s a császár ízig-vérig betölti testedet-lelkedet; ha távozol tőle, nyomban kap az alkalmon a fájdalom, orvul megrohanja magányosságodat s lépésről lépésre befurakodik lelkedbe, amely már-már elpihenne. Tehát tudományos foglalkozásodat semmi áron ne hagyj abba egy pillanatra se: mert tudományod majd most hálálja meg oly régi s oly hű ragaszkodásodat, most kíván

majd barátjának és mesterének, most lesz majd állandó társaságod Homeros s Vergilius, akik oly megbecsülhetetlen szolgálatot tettek az emberiségnek, mint te nekik és mindenkinek, hiszen a te munkád révén már nemcsak azok ismerik őket, akiknek írtak, hanem jóval többen*: nyugodt lesz minden perced, amelyet az ő védelmükre bízol; ilyen percekben írd meg legjobb tehetséged szerint császárod történetét, hogy messzi századokban is bizalmas barátjának magasztalása hirdesse őt: mert ő maga megadja neked az anyagot is, az útmutatást is, hogy történelmed szerkezetileg és íróilag egyformán tökéletes legyen. Arra már nem mernélek biztatni, hogy a te jellegzetes humorodban apró történetkéket és aesopusi meséket mesterkedjél össze, bár ezt a műfajt római író nem művelte még.* Bizony nehéz volna ezzel az irtózatosan sujtott lelkeddel a vídámabb műfajokra ily hirtelen átváltanod: hogy pedig magához tért és megerősödött, annak éppen az lesz a bizonyítéka, ha a komolyabb fajta irodalomról áttérhet a könnyedebb műfajokra. Mert amazokban éppen a komoly tárgy köti le a lelket, bár még beteg s vívódik önmagával; viszont emezeket csak derűs kedéllyel lehet papírra vetni, tehát csak akkor édesedik rájuk, ha már makkegészséges. Tehát előbb komolyabb tárgyon kell lelkedet edzened, aztán vídámabb tárggyal földerítened.

Az is nagy könnyebbséget szerez majd neked, ha sűrűn fölveted magadban a kérdést: „Vajon magamat siratom-e, avagy a halottamat? Ha magamat, akkor kegyeletemmel hívalkodni már nincs jogom s itt újfajta fájdalom jelentkezik, amelynek megvan az a mentsége, hogy hasznossági szempontból becsületesen szakít a kegyelettel; pedig jellemes emberhez teljesen méltatlan, ha testvéreért a gyászt csupán színleli. Ha pedig a halottért kesergek, akkor ezt a szarvasokoskodást kell felállítanom: vagy nem éreznek semmit a holtak s akkor az én testvérem megszabadult minden földi szenvedéstől s visszatért oda, ahol születése előtt volt, nincs része már semmi rosszban, semmit se fél, semmit sem áhít, semmit se szenved: micsoda örült-ség volna örökké bánkódnom azért, aki nem ismer többé már

soha bánatot! Ha pedig éreznek a holtak, akkor testvérem lelke, mely mintegy hosszas rabságból szabadult, most végre ujjong örömeiben szabadon és függetlenül, gyönyörködik a világegyetem látványában, minden földi dologra a magasból tekint alá, a földöntúli dolgokat pedig, amelyeknek magyarázatát oly sokáig hiába hajszolta, színről színre szemléli. Miért émesztem hát magam érte, hiszen vagy üdvözült, vagy megsemmisült? Az üdvözültért sírni irigység, a semmiért esztelenség.”

Vajjon az zaklat-é, hogy a körülötte garmadában tornyosuló rengeteg jóban nyilván nincs része már? Ha úgy gondolod, hogy sok az, amit elveszített, gondold meg, hogy sokkal több az, amitől már nem kell tartania: harag nem gyötri őt, betegség nem sújtja le, gyanú nem marja már, a mások gyarapodására mindig féltékeny, kaján irigység nem ösztökéli, rettegés nem zaklatja fel, a hamar másra mosolygó, csélesap szerencse nem háborítja. Ha számot vetsz pontosan: több maradt meg neki, mint amennyit veszített. Földi javait már nem élvezi, sem kölcsönös vonzalmatok ízeit; nem kaphat és nem adhat már semmi jót: vajjon boldogtalannak tartod, hogy mindezt elvesztette, vagy inkább boldognak, hogy nem kívánja már? Hidd meg nekem, nem az a boldogabb, akit a szerencse minden kegyével elhalmoz, hanem az, aki semmiben sem szorul rá. Mindazokért a javakért, amelyek csillogó, ám csalóka gyönyörűséget szereznek nekünk, a vagyonért, a méltóságért, a hatalomért és sok egyébért, amire áhítattal bámul a vak emberi kapzsiság, megszenved, aki megszerzi s irigykedik, bárki látja; végül pedig éppen azoknak, akik büszkélkednek velük, egyúttal mind súlyos teher; több bennük a veszedelem, mint a haszon; mind tűnékeny és ingatag, s egészen sohasem szilárd birtokunk; mert a szertelen földi boldogság pusztta megőrzése is szüntelen nyugtalanság, még akkor is, ha jövőnk miatt nincs okunk félelemre. Ha hihetünk azoknak, akik tüzetesebben vizsgálják az igazságot, az egész élet csupán büntetés: beledobtak bennünket ebbe a feneketlen és háborgó tengerbe, amelyet egyre-másra oda-vissza hömpölyget dagály és apály, s amely

hol hirtelen árával hátára kap, hol vesztünkre megcsappan és mélybe nyom s hány-vet így szüntelen, mi pedig sohasem vethetjük meg lábunkat szilárdan, ég és föld között lebegünk, hullámok sodornak, egymásba ütközünk, s néha hajótörést szenvedünk s szüntelen rettegünk; azoknak akik e rettentő viharoktól vert és háborgó tengeren hanykolódnak, nincs más kikötőjük, csupán a halál.

Hát ne sirasd testvéredet, ő immár elpihent. Végre szabad, végre megnyugodott, végre örökkévaló. Boldog, hogy túlélte őt a császár s egész családja s túlélted te is és valamennyi testvéretek. Mielőtt a szerencse egy szikrányit is elfordult volna tőle, ő úgy hagyta itt, hogy mindvégig rámosolygott és két kézzel szórta rá ajándékait. Most élvezi a megtárult és végtelen mennyeket, a földi szennyből és mélységből abba a titokzatos magasságba röppent, amely a bilincseiktől szabadult lelkeket boldogan öleli magába, és most szabadon szárnyal ottan s a világegyetem tengernyi szépségeit látja és élvezi kimondhatatlan gyönyörrel. Tévedsz: testvéred nem vesztette el életét, hanem igazibb életet nyert. Mindnyájunk útja egyaránt arra visz: minek siratni hát végzetünket? Ő nem szakadt el tőlünk, hanem csak megelőzött bennünket. Hidd meg nekem: nagy boldogság maga a halál kényszerűsége is. Hiszen nem tudsz meg semmi bizonyosat még egy rövid napra sem: ha pedig az igazság ily titokzatos és homályos, ki tudná megmondani, vajon testvérednek a halál áldás-é, vagy talán átka lett.

Mivel minden tekintetben igaz ember vagy, az is okvetlenül megnyugtat, ha meggondolod: testvéred halálával nem ért igaztalan csapás, hanem szinte jótétemény, hogy kedvességét ily sokáig érezhetted és élvezhetted. Igaztalan az, aki nem bízza az adományozóra ajándéka értékelését, zsugori az, aki nem érzi nyereségnek azt, amit kapott, de igenis kárnak minősíti azt, amit visszaadott. Hálátlan az, aki hangosan méltatlankodik, ha vége szakad gyöngyéletének, ostoba pedig, aki úgy gondolja: csak a pillanatnyi javaknak van értékük, aki nem nyugszik belé, ha elvesznek, és azt, ami már kisiklott kezéből, nem ítéli biztosabb birtokának, mivel ezek miatt már nem kell

reszketnie, hogy végük szakad. Nagyon is szűkre szabja élete örömeit az, aki úgy gondolja, hogy csak a kézzelfogható és szemellátható javakat élvezheti, de semmire sem értékeli azokat, amiket már kiélvezett; mert minden gyönyörűség gyorsan illan, szétfoszlik és eltűnik s szinte még nincs is itt, máris elröppen. Lelkünket tehát a multa kell irányítanunk, vissza kell idéznünk mindazt, amiben valaha gyönyörűségünk telhetett és szüntelen véle foglalkozni elmélkedéseinkben: sokkal maradandóbb és hűségesebb az emlékezetünkben felédesedő öröm, mint a kézzelfogható. Sorold tehát legnagyobb kincseidhez, hogy volt ilyen drága testvéred. Nincs értelmé arra gondolnod, hogy mennyivel tovább lehetett volna még veled, gondold inkább arra: mily sokáig volt veled. A természet — mint a testvéreket általában mindenkinek — nem örök tulajdonul adta őt néked, hanem csupán kölcsönözte; s aztán, mikor úgy tartotta kedve, visszavette s ebben csak tulajdon törvényét nézte s nem azt, vajjon te beteltél-e már véle. Ha valaki azért zúgolódnék, mert vissza kellett fizetnie a kölcsönvett összeget — mégpedig olyan pénzt, amit kamat nélkül kapott — vajjon nem bélyegzi-e mindenki igaztalan embernek azt? Testvérednek a természet adta az életet, ő adta azt néked is; csupán jogával élt, mikor attól hajtotta be előbb a tartozást, amelyiktől akarta; tehát nem ő a hibás, hiszen mindenki ismerhette feltételét, hanem az emberi szív mohó reménykedése, amely bizony a természet rendjéről újra meg újra megfélekedezik és sorsára úgy eszmél s csak akkor, ha más akármilyen döbbenti rá. Örvendj tehát, hogy volt ilyen jó testvéred s légy boldog, hogy élvezhetted és szerethetted őt, ha rövidebb ideig is, mint kívántad. Gondolj erre: kimondhatatlan öröm, hogy a tiéd volt, emberi sors, hogy elveszítetted; mert nincs nagyobb belső ellentmondás, mint amiatt lázadozni, hogy ily páratlan testvér csak arasznyi ideig lehetett a miénk, nem pedig örvendezni inkább azon, hogy mégis a miénk lehetett.

„De halála úgy ért, mint a villámcsapás.” Mindenkit megtéveszt a tulajdon hiszékenysége s mindenben, amit szeret, az, hogy halandó voltát könnyedén elfelejti: a természet még soha-

sem adott rá példát, hogy bárkinek is elengedte volna a halál kényszerét. Naponta szemünkbe ötlük ismerős és ismeretlen halottak temetési pompája, de mi rá sem hederítünk, s véletlenségnek minősítjük azt, aminek bekövetkezését nekünk az egész élet szüntelen hirdeti. Tehát nem a végzet kegyetlensége ez, hanem az örökké telhetetlen emberi szív rosszasága: felháborodik azon, hogy eltávolítják onnan, ahol csak ideig-óráig juthatott néki hely. Mennyivel igazságosabb volt az*, aki mikor fia haláláról értesült, nagy férfihoz méltón így kiáltott fel: „Mikor életet adtam neki, tudtam már akkor is, hogy halandó.” Egyáltalán nem csoda, ha olyan fia lett, hogy meg tudott halni hős módján. Fia halálának híre nem lepte meg, mert mi meglepő van abban, hogy az ember meghal, hiszen egész élete semmi más, mint utazás a halál felé. „Mikor életet adtam neki, tudtam már akkor is, hogy halandó.” Aztán hozzátette ezt a még bölcsebb és még férfiasabb mondatot: „... s erre és így neveltem.” Valamennyien erre nevelkedünk; aki életet nyer, mind halál fia. Örvendjünk hát azon, amit kapunk és adjuk vissza, ha visszakerik: ezt előbb, amazt utóbb éri el végzete, de senkit el nem szalaszt. Álljon tehát a lélek szüntelen útrakészen és a kényszerűségtől ne rettegjen soha, a bizonytalant pedig várja mindig. Minek emlegessem, hogy a hadvezérek és a hadvezérek sarjadékai és az a sok férfiú, akiket ismételten kitüntettek konzuli méltósággal és diadalmenettel, mind-mind a könnyörtelen halál martaléka lett? Birodalmak és királyaik, népek és uralkodóik, annyian elviselték már a rájuk szabott végzetet: mindenkinek, sőt mindennek egy a célja: az a nap, mely immár utolsó. Nem mindenkinek egy a vége: az egyiknek az élet delén szakad meg az élete, a másiktól alighogy elindult, kiröppen, a harmadikat még késő öregségében is alig-alig akarja útjára engedni, pedig holtra fáradt és menne már szívesen; mindnyájan más-más időben, de mind egyazon helyre indulunk; nem tudom, nagyobb ostobaság-e semmibe venni a halál kényszerét, vagy nagyobb vakmerőség-e ellene ostobán küzdeni. Lapozd fel csak az említett két költő bármelyikének verseit, amelyeket tehetséged megfeszített munkája népszerűsített,

amelyeket úgy nyitottál meg, hogy zárjuk felpattant ugyan, de szépségük nem szenvedett semmi csorbát — hiszen úgy fordítottad le az egyiket latinra, a másikat görögre, hogy az idegen nyelvbe átmentetted minden szépségüket, pedig a művészet legnehezebb próbája ez: ezekben a művekben nincs egyetlenegy ének, amelyikben ne olvashatnál rengeteg példázatot: mily változatos az emberélet, mennyi benne a meglepő sorsfordulat, s ezer meg ezer ok miatt mennyi könny hull. Figyeld meg, hogy a roppant szavak mily áradón visszhangzanak benned, s akkor majd szégyelled, hogy ily hirtelen elhagyod magad s e páratlanul fenséges stílust meghazudtolod. Senkinek, aki mintaképek gyanánt csodálta műveidet, ne adj alkalmat arra a kérdésre, hogy az ilyen törekeny lélek hogyan alkotott ily hatalmas és örökéletű műveket.

Mindattól, ami szívedet facsarja, fordulj inkább e sok és nagyerejű vigasztaláshoz és gondolj áldott jó testvéreidre, gondolj feleségedre, fiadra gondolj: ezt az áldozatot a sors az ő életük fejében róttá rád. Sokan vannak szeretteid, bennük vigaszt lelhetsz. Csak vigyázz, mert szégyen-gyalázat volna, ha mindenki azt hinné rólad, hogy jobban hatalmába kerít egyetlen fájdalom, mint ennyi vigasztalás. Láthatod, veled együtt őket is lesújtotta mindez a csapás, nem könnyíthet egyik se rajtad, sőt megértheted: éppen tőled várják, hogy enyhíts a fájaldmukon, éppen ezért, minél csekélyebb az ő tudásuk és minél csekélyebb tehetségük is, annál inkább a te kötelességed szembeállni a csapással, amely mindnyájatokat sujt egyaránt. Sőt még ez maga is némi vigasztalás-féle, hogy az ember fájaldmát sokakkal osztja meg; mivel, ha megoszlik többek között, bizonyos, hogy már csak csekélyke rész jut reád. Nem tágitok: újra meg újra csak a császárra hívatkozom: amíg ő kormányozza a világot és megmutatja, mennyivel könnyebb a birodalmat jósággal, mint fegyverrel megtartani, amíg ő irányítja az emberek sorsát, addig, hogy valamit elvesztettél, meg sem érezheted, mert ő maga elegendő neked oltalmul és vigaszul. Embereld meg magad és valahányszor kibuggyannak a könnyeid, mindig a császárra függeszd szemed: könnyeid fel-

száradnak e felséges és dicső istenség színe előtt; tündöklése szemed lenyűgözi és ellenállhatatlanul önmagára kapcsolja majd, úgy, hogy rajta kívül nem is láthat semmi mást. Őt szemléled éjjel és nappal, tőle soha el nem szakad lelked: rá kell tehát gondolnod és a vaksors ellen őt kell szólítanod, és mivel mindenkihez, akit szeret, végtelenül jóságos és kegyes, nem kételkedem benne, hogy ezt a sebedet is sok-sok vigasztalással hegesztette már és sok mindent összehalmozott, ami legyűri fájdalmadat. Minek szaporítsam a szót? Ha mindebből semmit sem tett a császár, mégis nem a legnagyobb vigasztalás-e már az is néked, ha csak rágondolhatsz és láthatod? Bár sokáig éltetnék őt az istenek s istennők, a földkerekség javára! Az isteni Augustushoz legyenek méltók tettei és szárnyalja túl az életkorát! Amíg a halandók közt időz, ne érezze soha, hogy családjában is van halandó! Rendíthetetlen bizalommal tegye meg a római birodalom helytartójául fiát s mindenekfelett ne utódját, hanem uralkodótársát lássa benne! Csak nagysokára következze el az a nap és csak unokáink érzék meg, amelyen őt nemzetsége az égbe iktatja.

Vaksors, hozzá ne nyúlj s ne fitogtasd rajta hatalmadat, legfeljebb olyasmiben, amivel javára vagy! Engedd, hogy a régóta beteg és sorvadozó emberiséget kigyógyítsa; engedd, hogy mindent helyreállítson és rendbehozzon, amit az őrült császár-előd romba döntött! Ragyogjon örökké ez a csillag, amely kigyulladt a mélyre zuhant és sötétbe süppedő világ felett! Germániát verje le, Britanniát nyissa meg, régi s új győzelmekért tartson sok-sok diadalmenetet: legragyogóbb erénye, kegyessége, reményt nyújt reá nékem is, hogy ott lehetek majd a nézők között. Mert nem úgy sujtott le rám, hogy ne akarna fölemelni, sőt nem is sujtott le, hanem mikor a sors rám rohant s én zuhantam, felkarolt és estemben isteni kezével kíméletesen talpra állított: szót emelt érdekemben a szenátus előtt s nem csupán maga kímélte meg életemet, hanem maga kérte is. Most már az ő dolga: minősítse az én ügyemet úgy, ahogy akarja; akár igazságossága ítéli büntelennek, akár kegyessége avatja tisztává, mindenképpen megbecsülöm akárme-

lyik jótéteményét: akár meggyőződése, hogy ártatlan vagyok, akár úgy akarja, hogy az legyenek. Egyelőre ezernyi nyomorúságomban nagy vigasztalás látnom, hogy irgalmassága végigpásztazza mind a föld határtalan téreit: és ha a világnak ebből a zugából, amelyben én senyvedek, már sok oly embert kiásott és a napfényre visszavitt, akiket az egymásra tornyosuló évek törmelékei maguk alá temettek, nem félek, hogy az egyetlen, akire ügyet sem vet, éppen én lennék. Már pedig ő maga tudja legjobban, mikor van itt az ideje, hogy melyiken kell segítenie. Én minden igyekezettel rajta leszek, hogy ne kelljen szégyellnie magát, ha majd reám sort kerít. Ő milyen boldogító a te kegyelmességed, császár, hiszen ennek köszönhető, hogy alattad nyugodtabban élnek a száműzöttek, mint nemrégiben Gaius alatt éltek a főurak. Nem reszketnek, nem várják óráról órára a hóhérpallást, nem rezzennek össze mindannyiszor, ahányszor hajó bukkan fel a láthatáron; te adtad meg nekik keserves sorsuk enyhületét, a jobb jövő reményét, a jelen nyugalomát. Bölcsen tudod: mégiscsak azok a büntetések a legigazságosabbak, amelyek előtt a megbüntettek is tisztelettel fejet hajtanak.

Tehát vagy teljesen tévedek, vagy pedig ez az uralkodó — aki minden alattvalójának önként kínálkozó vigasza — máris megfrissítette lelkedet és hatalmas sebedre még hatalmasabb orvosságokat rendelt. Előbb megerősített minden eszközzel, azután páratlanul hű emlékezőtehetségével felidézte mindazokat a példákat, amelyek arra indíthatnak, hogy lelked lecsillapodjék, végül sorra fejtegette előtted, szokott előadó-készségével, a filozófusok tanácsait. Ezt a vigasztaló szerepet nem tudta volna jobban betölteni senki sem: a szavaknak, ha ő mondja ki, nyomban más a hangsúlyuk, mint ha a jóshelyen hangzottak volna el; az ő isteni tekintélye minden kízó fájdalomdat tönkrezúzza. Képzeld el tehát, hogy így beszél hozzád: „Nem te vagy az egyetlen, akit a sors kipécézett, hogy ily kegyetlen csapással lesujtson; széles e világon nincs egyetlen család, amelyben ne lett volna, vagy ne volna kisebb-nagyobb síralom. Nem sorolom fel a mindennapos példákat, amelyek

ugyan kisebb jelentőségűek, bár rengeteg van belőlük, inkább az államelnöki rangsorokra és az állami évkönyvekre hívom fel figyelmedet. Látod magad körül az ősök képeinek hosszu-hosszú sorát, amely már betölti a császári palota minden zugát? Egy sincs köztük, aki ne volna arról nevezetes, hogy valame-lyik hozzátartozóját balszerencse sujtotta; e férfiak dicsősége annyi századon átragyog, de egy sincs köztük, akit ne győ-tört volna a sóvárgás övéi után, vagy aki után ne sóvárogtak volna szerettei lelküket marcangoló fájdalommal. Minek emle-gessem neked Scipio Africanust*, aki a száműzetésben vette testvérének* halálhírét? A testvér, aki testvérét kiragadta a bör-tönéből, nem tudta kiragadni a végzet kezéből; és láthatta or-szág-világ, mily kíméletlenül arcul csapta Africanus testvéri szeretete a törvény előtti egyenlőséget: mert Scipio Africanus, még aznap, mikor a poroszló kezéből kiszabadította testvérét, mint magánember a néptribunusnál* is tiltakozást jelentett be. De éppoly hatalmas szenvedéllyel sóvárogta vissza testvérét, mint ahogy védelmezte. Minek emlegessem Scipio Aemilianust, aki úgyszólván egyidejűleg volt szemtanúja apja diadalmeneté-nek és két testvére temetésének is? Fiatal, sőt úgyszólván gye-rekember létére oly erős lélekkel viselte el családjá hirtelen pusztulását, éppen Paulus* diadalmenet-ünnepén, mint ahogy illett elviselnie annak a férfiúnak, aki arra született, hogy Róma városának legyen Scipiója, Carthago viszont ne legyen.

Minek emlegessem a két Lucullus testvéri összhangját, ame-lyet a halál örökre kettébe tört? És a Pompeius-testvéreket? Ezeknek a nekivadult balsors még azt sem engedte meg, hogy ugyanaz a csapás sujtsa halálra mindhármukat: először is Sex-tus Pompeius túlélte hűgát, ennek a halála pedig a római béke pompásan összekovácsolt pántjait lazította meg*, de Sextus túlélte drága bátyját, akit a szerencse azért emelt úgy fel, hogy épp oly magasból taszíthassa le, mint ahonnan már letaszította édesapját; és lám: Sextus Pompeius még e csapás után is állta nemcsak a fájdalmat, ámde a háborút is. Arra mindenütt a világon tengernyi példát tudok, hányszor szakította el egymás-tól a halál a testvéreket, sőt mi több: alig volt valaha két test-

vér, akik öregségüket megérték volna együtt. De én csak a magunk családjának példáival lám beérem.

Mert bizonyára senkit sem hagyott el úgy a józan ész s értelem, hogy vádolná a sorsot, mert erre vagy amarra gyászt hozott, holott, jól tudja, hogy bizony szomjas a császári könynyekre is. Az isteni Augustus elvesztette forrón szeretett hugát, Octaviát, s bár a természet istennek szánta őt, mégsem kímélte meg a gyász kemény kényszerétől; sőt kaján-kegyetlenül egymásután rabolta el szeretteit: bizony elvesztette azt is, akit utódjának kiszemelt, hugának fiát; elvégre minek soroljam fel halottait rendre: elvesztette minden vejét, gyermekét, unokáját, és míg itt járt az emberek között, mégsem volt ember a földön, aki magát annyira embernek érezte, mint éppen ő. Pedig rengeteg s mérhetetlen gyászeset verte lelkét, amelyet minden izgatót, túlságos érzékenyen és bizony az isteni Augustus nem csupán az idegen népeket győzte le, hanem éppen úgy gyászait. Caius Caesar, nagynevű anyai nagybátyámnak, az isteni Augustusnak unokája, ifjúsága zsenge éveiben elvesztette öccsét, Luciust, akit végtelenül szeretett; az ifjúság vezére elvesztette ugyanannak az ifjúságnak vezérét, éppen akkor, mikor a parthus-háborúra készülődött, és ez a lelki sebe sokkal súlyosabb is volt, mint az, amelyet később a testén ütöttek; de páratlan megadással és férfiasan viselte mindkét sebet. Tiberius Caesar, atyai nagybátyám, úgy vesztette el öccsét, Drusus Germanicust, az én édesapámat — aki utat tört Germania legbelsejébe és római hatalom alá vetette a legvadabb törzseket — hogy éppen karjaiban tartotta és csókolgatta: de nemcsak a maga, hanem mások számára is határt szabott a gyásznak és római veretű gyászra szorította az egész hadsereget, amely nem csupán bűnnek eredt, hanem valósággal megdöbhent és magának követelte imádott Drususa holttetemét; kijelentette, hogy nemcsak a katonáskodásban kell fegyelmet tartani, hanem még a bánatban is. Mások könnyeit sohasem tudta volna csillapítani, ha el nem fojtja előbb a tulajdon könnyeit.

Nagyapám, Marcus Antonius* — akinél csak egy külön ember volt: éppen az, aki legyőzte — midőn az állam rendjét

helyreállította s a triumvir-hatalom birtokában, két hivataltársán kívül, mindenki mást eltiport és ő lett az egyetlen úr: akkor vette hírét, hogy öccsét megölték*. Kegyetlen sors, mily csúf játékot űzöl az emberi szenvedéssel! Ugyanakkor, mikor Marcus Antonius élet és halál ura volt az államban, Marcus Antonius öccsét vérpadra hurcolták! De Marcus Antonius éppoly lelki nagysággal viselte el ezt a szörnyű sebet, mint ahogy minden más csapást elviselt; s gyásza abban állt, hogy hűz legio vérével vett bosszút* öccseért. De, hogy több idegen példát ne is emlegessek s hogy hallgassak a sok egyéb gyászesetről is, ami engem ért: kétszer sujtott ugy a sors, hogy mindkét testvéremet gyászosan elragadta, s kétszer kellett ráeszmélnie, hogy megsebezhet, ám le nem teperhet soha: elvesztettem bátyámat, Germanicust, pedig, hogy mennyire szerettem, bizonyára mindenki tudja, aki elgondolkozik rajta, milyen is a testvéri hű szeretet; de úgy fékeztem fájdalmamat, hogy nem mulasztottam el semmit, amit egy jó testvértől a világ méltán elvárhatott, de olyasmit sem követtem el, ami miatt szemrehányás érhetne egy uralkodót.”

Képzeld tehát, hogy mindnyájunk édesatyja ezeket a példákat hozza fel neked s bebizonyítja egyúttal, hogy a vakszerencsének semmi sem szent, semmi sem hozzáférhetetlen, ha már olyan családokat is gyásszal merészkedett sujtani, amelyekből isteneket szándékozott válogatni. Tehát senki se csodálkozzék rajta, ha kegyetlenül vagy igazságtalanul cselekszik valamit; mert vajjon tanusíthat-e némi méltányosságot, vagy némi kíméletet magánemberek iránt, holott annyiszor gyászba borította még a templomokat is engesztelhetetlen dühe? Hiába szidjuk-szapuljuk, akár mi magunk, akár az egész társadalom, nem változik meg soha; hiába a könyörgés, hiába a síránkozás, nem törik meg dühe. Mindig így volt e világi élet, mindig így leszen: a vaksors eddig is mindenre rátámadott, ezentúl sem hagy semmit se bántatlanul; szokása szerint erőszakosan át-gázol ő mindenben s ha garázdálkodhatik, bemerészkedik még oly házakba is, amelyeknek az előcsarnokai templomok, és a borostyánfűzérékkel övezett kapukat fekete gyászba vonja. Ha

még nem határozott úgy, hogy kiirtja az emberiséget, ha még jóindulattal tekint a római népre, akkor ünnepélyes fogadalmainkkal és könyörgéseinkkel csikarjuk ki tőle ezt az egyet: császáruink, akit az ég adott e nyomorúságba süllyedt világnak, legyen az ő szemében is, mint minden ember szemében, szent és sérthetetlen. Tanuljon tőle kegyességet s a legkegyelmesebb császárhoz legyen nagykegyelmes.

Tehát azokra függeszd szemed, akiket épp imént emlegettem, akik vagy feljutottak már az istenek közé, vagy feljutnak ma-holnap s rendületlenül viseld sorsodat, amelynek karja téged is megragad, hiszen lesujt még azokra is, akikre mind esküszünk; utánozd az ő állhatatosságukat a fájdalmak elviselésében és lebírázásában is, már amennyire embernek módja van az istenek nyomán járnia. Ámbár egyébként méltóságok és rangok dolgában ember s ember közt rengeteg a különbség, az erény mindenkié egyaránt: senkit sem fitymál, aki magát hozzá méltónak ítéli. Leghelyesebb azoknak példáját követned, akiknek az volt a meggyőződésük, hogy nem sérelem, hanem a halandóság törvénye, ha ebben az egyben osztoznak mindenki-vel, holott zugolódhattak volna, hogy e közös átok alól ők sem kivételek; tehát beletörődtek, ha lesujtott rájuk, s méghozzá nem is elkeseredetten és bőszen haraggal, s nem is meghúnyászkodón és férfiatlanul; mert aki nem is érzi a csapásokat, az nem ember, aki nem tudja elviselni, nem férfi.

Miután tehát szemlét tartottam valamennyi császáron, akitől fivéreit vagy nővéreit a halál elragadta, nem mellőzhetem a császárok sorából azt az egyetlenegy kivételt, akit a természet az emberiség átkául és szégyenéül teremtett, aki letarolta és feneketlenül felforgatta a birodalmat, úgy, hogy áldott szívű császáruink jósága most kénytelen újraépíteni. Caius Caesar* — az az ember, aki császári módon mutathatta volna meg örömet s éppen így bánatát — mikor huga, Drusilla, meghalt, elbújt a rómaiak elől s nem akart beszélni sem senkivel, huga temetésén se vett részt, a végtisztességet sem adta meg néki, hanem albai nyaralójában kockázással, vendégeskedéssel és egyéb cfajta szórakozásokkal enyhítette szívbemarkoló gyásza

fájdalmait. Szégyene a birodalomnak, hogy a római császárnak, mikor hugát gyászolta, a kockázás volt a vígasztalása! Ugyanez a Caius, az örültek következetlenségével egyszer hosszú haját és szakállt eresztett, másszor összevissza végigkóborolta Italia és Sicilia vidékeit és sohasem lehetett tudni róla, hogy mit kíván: gyászolják-é hugát vagy istenként imádják, mert ugyanakkor, mikor tiszteletére templomokat építtetett és áldozásokat rendelt, a legkegyetlenebb büntetéssel sújtotta mindazt, aki csak ímmel-ámmal siratta; ugyanolyan lelki fegyelmezetlenséggel viselte a balszerencse bánatlamait, mint amely eszeveszett szenvedély örjítette, ha szárnyára kapta a jószerencse. Nehogy valaha is római férfiú róla példát vegyen, nehogy gyászát kegyeletsértő szórakozásokkal elhessegesse, vagy undorító szennyel és tisztátalansággal talán meggyalázza, vagy mások szenvedésével csillapítsa, ami bizony csöppet sem jószívü vígasztalás.

Neked pedig semmit sem kell változtatnod életed módján, mivel tudatosan oly tanulmányokra adtad fejed, amelyek a boldogságot kiváltképp fokozzák, viszont a balsorsot könnyűszerrel enyhítik, egyúttal pedig legnagyobb vígasztalásaink s díszaink. Most tanulmányaidba mélyebben merülj el tehát, most mint bástyákkal övezd velük lelkedet, nehogy bárhol is rést találjon s hozzád férközzön a fájdalom. Testvéred emlékezetét is örökítsd meg jeles műveidben; mert ez az egyetlen emberi alkotás, amelynek semmi vész meg nem árt, amelyet meg nem rág az idő vasfogá. Egyetlen más emlékmű sem állja az időt, akár kőből, akár márványtömbökből, akár földhányásokból tornyozták mérhetetlen magasba, mert valamennyinek sorsa egy: pusztulás; a szellem emlékezete halhatatlan. Add meg testvérednek ezt bőkezűen, temesd el őt ebbe; sokkal szebb, ha megszenveded emlékét örökkévaló szellemi alkotással, mintha hívságos fájdalommal gyászolod. Hogy pedig magát a sorsot is szóba hozzam: most ugyan aligha emelhetek szót előtted az ő ügyében — hiszen akármennyit adott, minden gyűlöletes a szemünkben, pusztán amiatt, mert el is vett valamit, de majd akkor kell szót emelnem, mikor már igazságosabb bírá-

jává hangolt a múlt idő; mert akkor majd újra megbékélhetsz vele. Mivel sok mindennel elhalmozott, hogy enyhítse ezt a kegyetlen csapást, s még majd ezentúl is sokkal elhalmoz, hogy jóvátegye; elvégre ő maga adta neked azt is, amitől most meg-rabolt. Tehát ne fordítsd tenmagad ellen szellemed fegyverét, ne szítsd a fájdalmaidat. Ugyan van hozzá írói művészetednek hatalma, hogy felnagyítsa a jelentéktelen dolgokat s viszont ki-sebbítse és semmivé zsugorítsa a jelentősebbeket, de ezt a ha-talmát tartogassa csak másra, most minden erejével szegőd-jék vigasztalásodra. S mégis vedd fontolóra, hátha fölösleges már ez is; tudniillik valamit megkövetel tőlünk a természet, de mi ezt hívságosan megtevézzük. Én pedig sohasem fogok olyasmit követelni tőled, hogy egyáltalában ne gyászolj. És tudom, hogy akad néhány, nem is annyira bátor, mint inkább zord világné-zetű bölcselő, aki kereken tagadja, hogy a bölcs ember valaha is fájdalmat érezhet: azt hiszem, ezeket sohasem érte ilyen csapás, mert különben a balsors kiverte volna belőlük bölcses-ségük fölényét s őket akaratauk ellenére is az igazság megval-lására rászorította volna. Az értelem eleget tett hivatásának, ha a fájdalomból kiirtotta azt, ami fölösleges benne túlságosan: de senkinek sem szabad remélni s kívánnia, hogy gyökerestül kiirtsa magát a fájdalmat is. Inkább tartson olyan mértéket, amely sem kegyetlenségbe, sem őrzöngésbe nem téved, s te-remtsen bennünk oly lelki hangulatot, amelyet a kegyeletes ér-zelem jellemez, nem pedig a zaklatott indulat: csak omoljanak könnyveink, de ki is apadjanak; csak szakadjanak szívünk mé-lyéből sóhajok, de el is csittuljanak; úgy kormányozd lelke-det, hogy a bölcselnél is, testvéreidnél is tetszést arass egy-aránt. Ejtsd módját, hogy minduntalan felidézd magadban testvéred emlékét, őt magát beszélgetés közben magasztald s mintegy megelevenítsd a szüntelen emlékezéssel; ezt pedig úgy érheted el, ha emlékét kedvessé, nem pedig siralmassá alakí-tod magadban; mert természetes, hogy a lélek mindig vissza-riad olyasmitől, amihez visszatérni szívfájdalom. Gondolj sze-rénységére, gondolj arra, mily tehetségesen dolgozott, mily szorgalmasan intézte el ügyeit, mily férfiasan megtartotta min-

den ígérését. Minden szavát és tettét mondd el rendre másoknak és éppígy idézd eléd tenmagadban. Gondold végig: milyen volt s remélhetőleg milyenné válhatott volna még: mert lehetett-e ígérlet, amelyre ily testvér jogot nem adhatott biztosan?

Ime, úgy írtam ezt, amennyire telt erőmtől és szellememtől, amely már-már eltompult és megrokkant a húzamos tespedésben. Ha pedig úgy éreznéd, hogy méltatlan ez szellemedhez, vagy alig-alig enyhíti fájdalmadat, gondold reá: mily nehéz annak mást vigasztalnia, akit lenyűgöz saját szenvedése, s mily nehezen szakadnak fel a latin szavak olyan emberből, akit a barbárok még a műveltebb barbárok fülét is sértő durva ordítózása harsog körül!

HELVIA VIGASZTALÁSA

Már nem egyszer eltökéltem magam, drága jó anyám, hogy vigasztalást írok neked, de mindannyiszor megmásítottam ezt a szándékomat. Hogy belevágjak, sok minden ok ösztökélt: először is úgy éreztem, hogy elfelejtem minden gondom s bajom, mialatt könnyeidet — ha visszaparancsolni tán nem tudom — legalább egy időre felszáríthatom; aztán azal kecsegtettem magam, hogy nagyobb súlya lesz vigasztalásodra szánt íratomnak, ha előbb magam megkeményítem szívemet; ezenfelül félttem, hogy a balsors, ha én le is gyűröm, valaki mást szeretteim közül csak legyűr: tehát sebhelyemre szorítottam kezem és szerettem volna hozzáférközni vérző sebedhez, hogy erőmtől telhetőleg ápolgassam-kötözgessem. Ám ezt a szándékomat elodázta sok minden ok: tudtam, hogy frissen sajtó fájdalmadat csillapítanom nem szabad; nehogy épp a vigasztalás lobbantsa lángra és izgalomra, hiszen a testi betegségben sincs semmi veszedelmesebb, mint időnek előtte orvosságot beadni; váraкоztam tehát, amíg fájdalmad ereje elemészti majd önmagát, lelohasztja majd az idő, elbirja majd az orvosságot is és az orvos gyógyító kezét túri már. Ezenfelül, mikor végigböngésztem a leghíresebb írók műveit, amelyeknek célja a fájdalom csillapítása és enyhítése, egyetlen példát sem találtam olyasmire, hogy akiért síránkoznak, éppen az vigasztalná szeretteit: így ebben a furesa helyzetben tétováztam és félttem, hogy vigasztalódás helyett inkább elmérgešítem sebed. Vedd hozzá azt is, hogy újfajta kifejezéseket, nem pedig hétköznapi és elcsépełt közhelyeket kellett használnia az olyan embernek, aki úgyszólván a saját máglyájáról támad életre, hogy megvigasztalja szeretteit. Már pedig természetes, hogy a

túlhajtott fájdalom roppant nagysága a szavak megválogatását meghiúsítja, hiszen néha belénk fojtja még a hangot is. Igyekezlek megvigasztalni hát, amennyire erőmtől telik; nem azért, mintha tehetségemben elbíznám magam, hanem azért, mert éppen én lehetek a legvigasztalóbb vigasztalód. S ámbár a bánat mindig makacs, remélem, nem tagadod meg tőlem — akitől még semmit meg nem tagadtál — ezt az egyet: megen-geded, hadd szabjak én határt bánatodnak.

Látod, mily bizonyosra veszem hajlandóságodat: nem kételkedem, hogy súlyosabban esik latba előtted az én szavam, mint a fájdalom, pedig a lesujtott embereknek nincs ennél hatalmasabb zsarnokuk. Tehát nehogy rögtön összecsapjak veled, előbb a pártjára állok és összehordok mindent, amivel feltüzelhetem; mindent feltálolok és újra feltépek a már beheggedt sebet. Valaki ezt mondhatná: „Ez aztán furcsa vigasztalás: felkorbácsolni az elcsitult bánatot és a lelket valamennyi nyomorúságának szemléletére kényszeríteni, holott alig bír el egyet is!” De aki így beszél, gondolja meg, hogy az olyan veszélyes betegségeket, amelyek fittyet hánynak az orvosságnak és még jobban elhatalmasodnak, meggyógyítani többnyire éppen a kórokozó szerekkel lehet. Ennélfogva minden gyászát, minden halotti búbánatát előtte szóvá teszem: ez pedig nem lesz ám kiméletes gyógyítás, hanem a seb kiégetése és kivágása. S vajon mit érhetek el vele? azt, hogy szégyelli majd, hogyan fájlalhatja egyetlen sebé, holott egész testét sebek borítják, ha már a lelke annyi bánaton diadalmaskodott. Tehát hadd siránkozzanak, hadd sohajtozzanak akár örökre is mindazok, akiknek elkényeztetett lelkét elernyesztette a szüntelen boldog élet s akik összeomlanak a balszerencse leghalványabb rezzenésére is: bizony azok, akiknek egész élete a csapások szakadatlan láncolatja volt, a legsúlyosabb csapásokat is hősi s rendíthetetlen állhatatossággal túrik el. Mindenesetre nagy előnye az állandó balszerencsének az, hogy végtére megedzi mind, akiket szüntelen csak gyötör. Téged a sors a legkeservesebb csapásoktól egy pillanatra sem mentesített; még születésed percének sem irgalmazott: alig, hogy megszülettél, sőt már születésed közben el-

vesztetted édesanyádat s az életbe úgyszólván „kitettek”. Mostoha keze alatt serdültél nagy leánnyá; végtelen ragaszkodásod és kedvességed, ami a tulajdon édes lányának is becsületére válhatott volna, szinte kényszerítette, hogy édesanyáddá legyen; de a mostohát, még ha jó is, mindenki megszenvedti. Végtelenül jóságos nagybátyádat, ezt a páratlanul jellemes és kemény férfiút, épp mikor hazavártad, akkor vesztetted el; és nehogy a balsors elodázza a csapások sorát s akár egy pillanatra is enyhítse ádáz dühét: még ugyanabban a hónapban eltemetted drága jó férjedet*, akitől három fiad született: gyászodban vetted hírül emezt a gyászt, mikor éppen egyik fiad sem volt veled, mintha csak szándékosan éppen arra az időre sűrtette volna a sors minden szerencsétlenségedet, amikor fájdalomdában nem lehetett semmilyen támaszod. Nem is emlegetem a rengeteg veszélyt, a rengeteg retteget, aminek szakadatlan támadásait elviselted: öledből három unoka rajzott ki már s bizony-bizony hamarost magadhoz ölelhetted mind a három unokád hamvait; három héttel az után, hogy eltemetted fia mat, ki karodban és csókjaid záporában szenderült a halálba, hírét vetted, hogy mellőled engem is elragadtak*; még csak ez hiányzott neked: az élőkért is gyászu ruhát ölteni!

Elismerem, soha még nem kapott tested oly súlyos sebet, mint ez a mostani; nem csak éppen a bőrdet karcolta fel könynyedén, hanem felhasította szívedet s minden nemes szerveidet. De valamint az ujoncok könnyű sebük miatt is jajveszékelnék s jobban rettegnék az orvos kezétől, mint az ellenség fegyverétől, az öreg harcosok pedig, ámbár dárda döfte át testüket, mégis türik, türelmesen s jajtalan, hogy sebükben vájváljanak, mintha nem is az ő testükről volna szó: éppen így most te is bátran vesd alá magad a gyógyításnak. Szüntesd a sírátkozást, a jajgatást s mindazt, amiben kitombolja magát az asszonyi fájdalom; mert kárba veszett annyi sok szenvedésed, ha még mindig nem tanultad meg a szenvedést. Úgy érzed talán, hogy kíméletlenül beszélek veled? Szervedésedből semmit se hallgattam el, hanem mindent összehordtam és eléd tártam.

Hósi elhatározással tettem meg ezt, mert eltökéltem magam,

nem dédelgetni, hanem legyűrni fájdalmadat. S véleményem szerint úgy gyűrhetem le, ha mindenekelőtt bebizonyítom, hogy semmi olyant sem szenvedek, ami miatt szerencsétlennek mondhatna akárki is, vagy amivel szereteteimet szerencsétlenségbe dönteném, azután pedig: ha áttérek reád és bebizonyítom, hogy a te sorsod sem súlyos, hiszen mindenestül az enyémmnek függvénye csak.

Azzal kezdem tehát, amit anyai szíved leginkább óhajt halani, hogy én semmit sem szenvedek. Erőmtől telhetőleg bebizonyítom neked, hogy mindaz, ami itt rám súlyosodik elképzelésed szerint, cseppet sem elbírhatatlan; ha pedig ezt hihetetlennek tartanád, akkor bizony én még büszkébb leszek, hogy boldognak érzem magam oly viszonyok között, amelyek másokat boldogtalanná keserítenek rendszerint. Semmi értelme sincs, hogy az én ügyemben más szavának adj tán hitelt: ne-hogy mindenféle megbízhatatlan szóbeszéd megzavarjon, íme én magam közlöm veled, hogy nem vagyok boldogtalan. S hogy annál jobban megnyugtassalak, hozzáteszem: nem is lehetek boldogtalan.

Szerencsés állapotban születünk, csak nem szabad túllépni korlátait. A természet úgy intézte, hogy a boldog élethez ne legyen szükség óriási erőfeszítésre: minden ember boldoggá teheti önmagát. A külső körülmények jelentősége lényegtelen s nincs is számottevő hatásuk se jó, se rossz semmilyen; a bölcs embert a jószerencse nem szédíti meg s a balsors se csüggeszti el; hiszen mindig abban fáradozott, hogy önmagába vesse minden bizalmát, s minden örömét önmagában keresse. Hogyhogy? Ezzel azt mondtam talán, hogy bölcs vagyok? Egyáltalán nem, mert ha bölcsnek vallhatnám magam, nem csupán tagadnám, hogy boldogtalan vagyok, hanem hangosan hirdetném, hogy én vagyok a világ legboldogabb embere s az istenségnek szinte már részese: most én a bölcs férfiakhhoz szegődtem — s ez maga elegendő minden boldogtalanságot enyhíteni — és mivel magam védelmére még nincs erőm, idegen táborban kerestem oltalmat, oly emberek táborában, akik magukat s övéiket könnyűszerrel megvédelmezik. Ezek lelkekre kötötték, hogy ke-

ményen álljam meg helyem, mint őrszem a vár fokán, és a sors minden acsarkodását, minden támadását, jóval előbb, mintsem rázmúdulhatna, meglássam. A balsors azoknak sulyos, akiket hirtelen megrohan: de csapását könnyen kibírja, aki mindig résen áll. Mert az ellenség rohama is csak azokat söpri el, akiken váratlanul rajtaüthetett; de akik már a háború előtt felkészültek a jövő háborúra, azok felszerelten és harcra készen, könnyedén felfogják az első támadást, amely rendszerint a legborzalmasabb. Sohasem hittem a vakszerencsének, akkor sem, midőn szemre békén hagyott; mindazt, amivel nagy kegyesen elhalmozott, a vagyont, a méltóságokat, a tekintélyt, olybá tekintettem, hogy visszavehette bármikor, én ugyan fel nem háborodtam volna ennek miatta. Mindezt tisztas távolban tartottam magamtól; a sors tehát csupán elvette, nem elrabolta. A balszerencse csak azt verhette le, akit a jószerencse megszédített. Azok, akik személyes és örök tulajdonuk gyanánt szerették ajándékait, akik ezek révén hiú dicsőségre vágyódtak, összeomlanak s búslakodnak, midőn a sok hamis és illanó élvezet cserbenhagyja hivalkodó s együgyű lelküket, amelynek semmiféle igaz örömről nem volt soha sejtelve sem: viszont aki a jósorsban nem bízza el magát gögösen, nem is omlik össze, ha sorsa tán változik. Jó s balsorsban lelke egyaránt rendíthetetlen marad, szilárdsága már minden próbát megállt; mert épp a boldogságban ismerte meg, hogy a boldogtalanság ellen mi a leghatalmasabb fegyvere. Tehát én magam mindig úgy véltem, hogy azokban, amikre mindenki áhítozik, nincs valódi jó semmi sem, továbbá meggyőződtem róla, hogy mind haszontalan, mind csillogó s csábító színekben tetszeleg, ám ragyogó belsőnek e külső mögött híre sincs: viszont mindabban, amit szerencsétlenségnek neveznek az emberek, nem látok semmi oly embertelenséget és szörnyüséget, amivel rémítgetni szokott a közvélemény. Mert szinte általános megállapodás és köztudat szerint már maga ez a szó is ridegebben hangzik s aki hallja, sérti annak fülét, mert gyászos és átkozott: de a nép így szentesítette; csakhogy a nép határozatát szinte pontról pontra leszavazzák a bölcselők.

Mellőzzük hát a tömeg véleményét, hiszen ezeket az embereket félrevezeti a látszat, amelynek vakon hisznek, s lássuk, mi is a száműzetés. Nyilván semmi más, mint helyváltztatás. De nehogy olybá tekints, mintha fitymálnám a hatásait vagy szépíteném, ami benne oly szörnyü, hozzáteszem: ezt a helyváltztatást nyomon követik a kellemetlenségek: a szegénység, a szégyen, a megaláztatás. Ezekkel később mérem össze majd fegyverem; egyelőre mindenekelőtt azt akarom szemügyre venni, miféle szenvedéseket hoz reánk maga a helyváltztatás.

„Hazátlanul élni elbírhatatlan.” Nézd csak végig ezt az embersürüt, amely az óriási világváros házaiba alig fér bele: e tömeg javarészáének nincs is hazája. Szabad városokból és telepes városaikból, szóval az egész földkerekségről sereglettek itt össze: egyeseket a nagyravágyás vonzott ide, másokat a közhivatal kényszere; egyeseket a követi megbízatás, másokat a nagyvilági élet sovárgása, amely mindig megkeresi a bűnös kicsapongásokra legalkalmasabb és legkáprázatosabb helyet; egyeseket a tudomány-szomjúság, másokat a játékok látványosságai; némelyeket a baráti vonzalom csalt ide, másokat a törtetés, hogy itt óriási közönség előtt fitogtathatják tehetségüket; némelyek idejöttek vásárra vinni szépségüket, mások vásárra vinni szónoki tehetségüket: mindenféle ember összeverődött itt a városban, amely egyformán nagyra értékeli az eredményeket s bűnöket. Szólítsd őket magad elé sorra mind név szerint s kérdezd meg mindegyiktől, hovávalósi: megtudod tőlük, hogy legtöbbször máshová való, vidékről költözött ide ebbe az óriási és gyönyörű városba, amelyhez azonban egyáltalán nincs köze. Aztán hagyd ott ezt a várost, Rómát, amelyet mégis minden ember közös hazájának nevezhetünk, és tarts szemlét a világ annyi más városán: egy sincs köztük, amely ne volna zsúfolva külföldiekkel. Aztán hagyd ott azokat a helyeket is, amelyeknek kellemes tájai s természeti szépségei lenyűgözik az emberek ezreit; járd be a pusztaságokat és a legzordonabb szigeteket, Sciathust és Seriphust, Gyarust és Cossurát: sehol sem találhatsz olyan sívár helyet, ahol ne a maga gyönyörűségére időznék bárki is.

Van-e a világon olyan sivár, olyan visszariasztó sziklabá-
tya, mint ez a Corsica? van-e koplaltatóbb annak, aki szeret
töltekezni? van-e hely az emberekhez kegyetlenebb? van-e táj
ennél borzalmasabb? van-e éghajlat ennél szélsőséesebb?
Mégis több itt az idegen, mint a bennszülött. A helyváltoztatás
tehát oly sulyos csapás nem lehet, ha egyeseket hazájukból
még ez a hely is kicsábíthatott. Olvasom, hogy némelyek sze-
rint valami velünk született izgalom fűti lelkünket, hogy lakó-
helyünket váltogassuk és szüntelen máshol és máshol vegyünk
szállást; mert az ember lelke állhatatlan és nyugtalan; megállá-
podni nem bír sehhol; ide-oda kalandozik; gondolatai ismert és
ismeretlen dolgokon szerteszét rajzanak; szüntelen kóborol,
nem bírja a tespedés nyűgeit, a változatosság fölöttébb gyö-
nyörködteti. S ezen bizonyára nem is csodálkozol, ha meg-
vizsgálod őszerejét: mert nem földi és nehéz anyagból való,
hanem amaz égi tiszta lélekből szállt belénk; az égi dolgoknak
pedig a mozgás örök lényegük: tovasuhannak és szédületes
iramban száguldanak. Nézd a világon tündöklő csillagok tábo-
rát: egy sem áll veszteg. A Nap megállíthatatlanul körbe jár
s vándorol, egyszer itt, másszor ott, s ámbár a világegyetem-
mel együtt forog, éppen így kering a földdel ellentétes irá-
nyban is, a csillagképeken sorra mind átvonul, soha semmiképp
meg nem áll: mozgása és folytonos bolyongása erre s arra,
örökkévaló. Minden szakadatlanul áramlik és hömpölyög; he-
lyét változtatja szünös-szüntelen, amint megszabta a természet
törvénye és kényszere; miután meghatározott évkörökben vé-
gigfutották pályájukat, újra kezdik megszokott útjukat: ezek-
után tehát ugyan hogy is gondolhatod, hogy az emberi lélek-
nek, amely az égiekkel egyazon anyagból alkottatott, a bolyon-
gás és helyváltoztatás nyűg és teher, holott magának az isten-
ségnek gyönyörűsége és életeleme a szédületes és örökkévaló
változás!

Nos, most az égről a földre fordítsd szemed: megállapítha-
tod, hogy lakóhelyüket változtatták már egész népek és nem-
zetek. A barbár tartományok kellős közepébe hogy kerülnek
görög városok? hogyan jutott el a makedon nyelv az indusok

s a perzsák közé? Scythiában s a szomszédos vad és zabolátlan nemzetek földjein, egymást érik ott a Fekete tenger partszegélyén alapított városok: mikor egész házuknépével itt ütöttek tanyát, nem riasztotta vissza őket sem az örökös tél tombolása, sem az emberek természete, ami oly rideg, akár az éghajlatuk. Kisázsiaiában rengeteg athéni él; Miletusból különféle tájakra hetvenöt város lakossága rajzolt ki már; Italiának az az egész fele, amelyet a Tyrrhényi tenger mos, valamikor „Nagy Görögország”* volt. Az etruszkok Ázsiából erednek; a tyruziak Afrikában laknak s a púnok Hispaniában; Galliába görögök telepedtek, Görögországba gallusok; a germánok átkelését a Pyrenaeus hegység nem tartóztatta fel: úttalan úton, embernemjárta ösvényeken merészkedett előre az emberi könnyelműség. Magukkal hurcolták gyermekeiket, asszonyaikat s a vénség terhe alatt roskadozó szülőket. Némelyek a hosszas vándorúttól megtörten, nem érett megfontolás után választottak maguknak helyet, hanem ott telepedtek le, ahol a kimerültség letaglózta őket; mások az idegen földön fegyverrel szereztek maguknak jogot; voltak néptörzsek, amelyeket elnyelt a tenger, miközben előretörték ismeretlen céljuk felé, mások meg ott vertek tanyát, ahol a végső inség megállította őket. S nem mindegyiket ugyanaz az ok hajtotta, hogy hazájukat elhagyják s új hazát keressenek: némelyek városuk pusztulása után megmenekültek az ellenség fegyverétől s mivel elvesztették földjüket, idegen földekre kényszerültek; másokat a forradalom kergetett ki hazájukból; egyesek a lakosság túlságos elszaporodása miatt távoztak el, hogy így a zsúfoltságon mintegy eret vágjanak; másokat a járvány vagy a folytonos földrengés, vagy a szerencsétlen talaj valami más elviselhetetlen átka kergetett máshová; némelyeket holmi égis magasztalt tündérország híre csábítgatott. Az egyiket ez, a másikat amaz az ok csalta máshová otthonából: de az az egy minden bizonnyal nyilvánvaló, hogy semmi sem marad vesztve ott, ahol született. Az emberiség szakadatlanul szerterajzik; ezen a roppant világon minden nap hoz valami változást: új városokat alapítanak, új nemzetek tűnnek fel a régiek helyett, amelyek kipusztultak vagy

beleolvadtak a győztesekbe. Márpedig a népeknek ez a folytonos vándorlása mi egyéb, mint egész közösségek száműzetése? De ezzel a hosszú kitéréssel miért is fárasztottalak? Mi értelme van fölemlegetni Antenort, Patavium alapítóját, és az arkadiai Evandert, aki országot alapított a Tiberis partjain? vagy Diomedest és másokat, győzőket és legyőzötteket, akiket a trójai háború idegen földekre szórt szertesét? Nyilvánvaló, hogy alapítójának a római birodalom is egy száműzöttet tekint*, aki hazájának elfoglalása után vándorútra kelt s akit balsorsa és a győztesektől rettegése távoli tájakra hajszolt keresni új hazát s végül maroknyi kísérelőjével annyi viszontagság után Italiában partra tett. Később aztán ez a nép világszerte mindenfelé hány, de hány gyarmatot szervezett. A római megtelepült mindenütt, ahol diadalmaskodott fegyvere. Az ilyen kivándorlásra jelentkeztek is szívesen: még az aggastyán is elhagyja lám otthonát s a telepésekkel tengeren-túlra megy. Bizonyosságul több példát felsorolni szükségtelen; mégis eggyel ezt a sort megtetézem, mivel szinte önként kínálkozik: maga ez a sziget is lakóit gyakorta váltotta már. Nem szólván a régebbiekről, akiket eltakar a századok fátyola, csak a görögöket említem. Massilia* mai lakosait, akik, miután Phocaeából kivándoroltak, ezen a szigeten alapítottak gyarmatot; hogy innen mi hajtotta őket tovább, vajon a zordon éghajlat-é, vagy az eléjük meredő s túlságosan hatalmas Itália, vagy furcsa tengerpartja, amelynek kikötője nincs, nem tudom; hogy nem a bennszülöttek vadsága lehetett az oka, abból is nyilvánvaló, hogy meg tudtak maradni Galliának akkoriban roppant vérszomjas és durva népei között. Aztán ideköltöztek a szigetre ligurok, ideköltöztek hispanok is, amit nyilván mutat szokásaik hasonlósága is; mert ugyanolyan a kalapjuk s ugyanolyan fajta a csizmájuk, mint a cantabereké, sőt néhány szavuk is egyezik; mert egyébként beszédük, a görögökkel és ligurokkal folytatott érintkezés miatt, az ősi nyelvtől elüt. Aztán két római gyarmatot alapítottak itt, az egyiket Marius, Sulla a másikat: íme, a terméketlen és rideg sziklaszirt lakossága ennyiszor változott! S végül: aligha van már a világon olyan földdarab, ahol az őslakók lagnának még

ma is; a népesség keverék s innen-onnan összeverődött mindenütt. A népek váltogatták egymást: az egyik megkívánta azt, amit a másik már megunt; némelyiket kizavarták onnét, ahonnan ő kergette ki elődeit. A végzet úgy határozott, hogy a földön semminek a sorsa sem lehet változatlan.

A helyváltoztatással kapcsolatban a száműzetéssel velejáró egyéb kellemetlenségekről nem is szólván, Varro*, a legkíválóbb római tudós, elegendő vígasztalásnak hiszi, hogy bárhová hajt a sors, valamennyiünkre azonos természettörvények érvényesek mindenütt; Marcus Brutus* pedig elegendő vígasztalásnak hiszi, hogy aki száműzetésbe megy, magával viheti érényeit. Még ha valaki ezeket külön-külön nem is tartja alkalmasnak a száműzöttek megvígasztalására, nem tagadhatja, hogy a kettő együtt módfelett hathatós. Hiszen amit elvesztettünk, merő semmiség! Bárhová is megyünk, két legnagyobb értékünk: a közös emberi természet és az egyéni érény, mindenhová elkísér. Így rendelte ezt, hidd meg nekem, a világegyetem alkotója, akár mindenható isten ő, akár anyagtalan értelem, óriási alkotások mestere, akár isteni szellem, amely a legnagyobb s legkisebb testeken egyforma feszültséggel árad el, akár a végzet és az összefüggő okok megrendíthetetlen sora: ismétlem, úgy rendelte ezt, hogy mások döntésétől csak legjelentéktelenebb dolgaink függjenek. Mindaz, ami az embernek igazán javára van, nincs az emberek hatalmában, nem adhatja meg s nem veheti el senki sem. Ez a világ, amelynél nagyszerűbbet és ékebbet a természet sosem alkotott, és a lélek, amely szemléli és csodálja a világot s egyúttal ennek legpompásabb része is, egészen a miénk és örök, s mindaddig együtt él velünk, ameddig jómagunk élünk. Tehát bárhová űz a sors, siesünk oda vídáman és emelt fővel, rettenthetetlenül, s végigvándorolhatjuk az egész földkerekséget, e világon igazi száműzetés nem lehet; mert a világon semmi sincs, amivel az ember közösséget nem érezne. Mindenünnen egyaránt az égre röppen tekintetünk, a menny a földtől mindenütt egyforma távolságra van. Tehát amíg szemem élvezheti azt a látványt, amellyel betelni nem bír soha, amíg a napban és a holdban

gyönyörködhetem, amíg a többi csillagon elmerenghetek, amíg felkelésüket s lenyugvásukat és távolságukat s hol szédületes, hol csökkent sebességük törvényeit fürkészhetem, amíg csodálhatom az éjszakában tündöklő millió csillagot, amelyek közül egyesek mozdulatlanul vesztegelnek, mások csak szűk térben mozognak és megszabott pályájukon keringenek szüntelen, némelyek hirtelen föltündöklenek, némelyek meg lángcsóvával kápráztatják a szemet, mintha lehullanának, vagy ragyogva messze száguldanak s hosszú fénysáv rajzolja ki útjukat: amíg ezekkel közösségben vagyok s amennyire embernek szabad, az istenekkel társalkodom, amíg lelkeimmel, amely igazi hazájának szemléletére óhajtozik, mindig az égi magasságokat járhatom, mit törődöm vele, hogy lábaim miféle földet taposnak?

„Csakhogy ezen a földön* sem gyümölcsfák, sem díszfák nem tenyésznek ám; nem öntözik hajózható s nagy folyók; semmit meg nem terem, ami külföldieknek kívánatos, hiszen a bennszülött lakosság táplálékát is szűkösen hozza meg; nem fejtenek itt drága márványokat, nem tárnak fel arany s ezüst telereket.” Alantas lélek az, amelyet a földiek vonzanak: azokra édesgessük őt, amik változatlanok mindenütt s egyformán tündöklenek mindenütt. S gondolni kell arra is, hogy azok a hitványságok a maguk hamisságával és megrögzött tévhitével a valódi lelki javak elé akadályokat gördítenek. Minél hosszabb sétacsarnokokat építenek, minél magasabbra húzzák fel a tornyokat, minél szélesebbre terjesztik a háztömböket, minél mélyebbre ássák a nyaranta hús pinceboltokat, minél óriásibb tömegű emeleteket tornyoznak egymás fölé, annál több lesz, ami az eget szemünk előtt eltakarja. A sors téged olyan vidékre vert, ahol a kunyhó a legnagyobb lakás; ne légy hát kislelkű és ne vígasztald magad alantasan: ne csak azért viseld ezt férfiasan, mivel tudod, milyen volt Romulus házikója. Inkább így beszélj: „Szóval ez a hitvány viskó erényeket zár magába? Hiszen akkor minden templomnál díszesebb, ha az igazság, ha a mérséklet, ha az okosság, a szeretet, a tökéletes kötelességteljesítés szelleme, a földi s égi titkok tudása fényeskedik benne. Nem lehet szűk a hely, ahol e fölséges erények ekkora tömege

othont talált, nem lehet súlyos az a száműzetés, amelybe ilyen kísérettel vonulhatunk.” Brutus az erényről írt könyvében elmondja, hogy találkozott Marcellus*-szal Mytilenae-ben, ahol száműzetésben élt és meggyőződött róla, hogy amennyire az emberi természet megengedi, nagyon boldog volt és sohasem kívánta úgy a tudományos foglalkozást, mint éppen akkor. Tehát hozzáteszi: úgy érezte, hogy mikor nélküle indult haza, inkább ő maga ment száműzetésbe, s tulajdonképpen nem a száműzött maradt száműzött. Ő, mennyivel boldogabb volt Marcellus akkor, midőn Brutus magasztalta száműzetését, mint akkor, midőn az állam elismeréssel jutalmazta konzuli működését! Mily nagy férfiú volt az, aki olyan hatást tett látogatójára, hogy ez önmagát érezte száműzöttnak, midőn a száműzöttől eltávozott! Mily nagy férfiú volt ő, hogy maga iránt csodálatot gerjesztett olyan emberben, akit maga Cato is megcsodált! Ugyancsak Brutus említi, hogy Caesar nem szállt ki Mytilenae-ban, hanem tovább hajózott, mivel látni sem akarta ezt a megalázott férfiút. A szenátus ugyan hivatalos kérelemmel kieszközölte, hogy visszatérhetett; oly izgalom és elkeseredés fűtötte a szenátorokat, mintha e napon Brutus lelke lobogott volna valamennyiben s mintha nem is Marcellusért rimáncodtak volna, hanem önmagukért, mert száműzöttnak érezték magukat, ha továbbra is nélküle kellene élniök; mégis sokkal nagyobb dicsőségére vált az a másik két alkalom, midőn, még a száműzetésben, Brutus alig tudott megválni tőle, Caesar pedig nem merte meglátogatni. Mindkettőnek a tanúságtétele őt dicsőítette meg: Brutus sajnálta, Caesar pedig szégyellte, hogy Marcellus nélkül kell visszatérnie. Kétségtelen, hogy Marcellus, e nagyszerű férfiú, hogy méltósággal viselje a száműzetést, gyakorta így erősítette magát: „Hogy e pillanatban nincs hazád, azt nyomorúságnak nem érezheted. Minden tudománnyal torkig töltekeztél, tehát tudhatod, hogy bölcsnek hazája széles e világ. S ezenfelül: az, aki tégedet száműzött, maga is hazátlanul élt tíz álló esztendeig*”; igaz, azért, hogy kiterjessze a birodalom határait, de mégis csak hazátlanul! S íme, hívja már Afrika*, ahol új háború viharfelhői tornyosulnak, hívja Hispa-

nia*, amely újra talpra segíti a megtört és levert ellenfelet, hívja Egyiptom*, az áruló, s végül az egész földkerekség, amely a megrendült birodalom összeomlását kajánul lesi. Melyikről gondoskodjék előbb? Melyik ellen fordítsa hát fegyverét? Az egész világon végigviharzik győzelmesen. A népek hódolattal tekintenek fel reá: Brutus csodálatával érd be hát te is boldogan!”

Marcellus tehát férfiasan tűrte a száműzetést és lelkén semmit sem változtatott a helyváltozás, ámbár szegénység járt vele: hogy pedig ebben nincs semmi rossz, mindenki tudhatja jól, akit az eszeveszett kapzsiság s mértéktelenség örülete el nem kapott. Hiszen mily semmiség, ami az ember életfenntartására szükséges! S akiben az erénynek csak egy kis szikrája ég, ennyinek ugyan hogy is lehetne híjával! Én személy szerint bölcsen tudom, hogy nem a vagyonomat vesztettem el, hanem csak a vele járó kellemetlenségeket. Amit a test kíván, édeskevés: védelmezni a hideg ellen, étellel-itallal csillapítani az éhséget és szomjuságot; minden egyéb testi vágy a bűnt szolgálja s nem az életszükségletet. Fölösleges végigkutatni a tengerek mélyeit s halomraölt állatok husával hasunkat degeszre megtölteni, vagy ismeretlen partokon távoli tengerek osztrigáit összegyűjteni: az istenek és istennők verjék meg sorra mind, akiknek telhetetlensége mérhetetlen birodalmunk határain túlcsapong! A Phasison* túl fogatják össze dús asztaluk fogásait, s nem sül ki szemük a sütnivaló szárnyasokat a parthusoktól hozatni, holott még a bosszúval adósaik vagyunk! Inyencfalatot, ismerőst s ismeretlent, mindent mindenfelől összehordanak a finnyáskodó torkosoknak; távoli tengerekről szállítják ide azt, amit a csemegéktől megcsömörlött gyomor már csak ímmel-ámmal fogad be; háynak, hogy ehessenek, esznek, hogy hányhassanak, s az egész világról összehordott fejedelmi falatokat még megemészteni sem méltóztatnak.

Aki az ilyesmiket megveti, annak a szegénység vajon árt-hatna-é? Aki pedig ilyesmiket kíván, annak a szegénység még használhat is: mert akarata ellenére is meggyógyítja, vagy ha még a kényszer hatása alatt sem hajlandó az orvosságot be-

venni, ebben a szegény állapotban mindezt már azzal is megtagadja, hogy nincs módja kívánnia. Caius Caesar, akit véleményem szerint azért alkotott a természet, hogy megmutassa hová fajulhatnak a császári bűnök a császári trónuson, tízmillió sestertiust lakomázott fel egyetlenegy napon; és bár valamennyi tányérnyalója ontotta a jó tanácsokat, mégis alig tudta kisütni, hogy egyetlen lakoma három tartomány adóját hogyan is eméssze fel? Ó mily szerencsétlenek, akiknek ingyét már csak drága fogások ingerlik! S drágaságuk oka nem az, hogy izük különleges, vagy valamiért kívánatos jó falatok, hanem az, hogy mind ritkaság s valamennyit nehéz megszerezni.

Különben, ha az emberek újra elővennék a jobbik eszüket, mi szükség volna annyi foglalkozásra, ami a hasat szolgálja mind? Hát a messzeágazó kereskedésre? s mi szükség volna az erdők vadjait irtani? s a tenger mélyeit felkutatni? Bőven van mindenütt élelem, a természet megrakta vele a világ minden zugát, de az emberek szinte vakon mennek tovább, bejárnak minden tartományt, átkelnek a tengeren s holott éhségüket olcsón csillapíthatnák, inkább drága pénzen felsigázzák. Kedvem volna megkérdezni őket: „Mirevaló annyi hajót messzi útra indítani? minek ragadtok fegyvert a vadállatok s az emberek ellen is éppen úgy? minek a pénzt halomba tornyoznotok? hát nem akarjátok tudomásul venni, mily kicsiny testetek? nem téboly-é, nem az esztelenség netovábbja-é sokat kívánnotok, holott édeskevés fér belétek? Szaporíthatjátok vagyontokat, gyarapíthatjátok birtokaitokat akár mennyire: azzal még nem tágul terjedelmesebbre a testetek. Ha jól beütött a kereskedés, ha bő zsákmányt hozott a katonáskodás, ha mind együtt vannak már a messze földeken felhajtott ételek, akkor ezt a rengeteg készletet nem lesz hová gyömöszölnötök. Minek annyi mindent összeharácsolnotok? Persze őseink, akiknek érenyeiből élösködik még ma is bűnös korunk, bizonyára szerencsétlenek voltak, mert ételüket maguk főzték, mert a föld volt az ágyuk, mert a házukban még nem ragyogott aranymennyezet, mert templomaikban még nem csillogott rengeteg drágakő: biz akkor agyagistenekre esküdtek erőshitűn-jámborul; s akik

ezeket az isteneket szólították tanúkul, még a hadifogságba is visszatértek, meghalni, hogy esküjüket meg ne szegjék*. Persze a mi diktátorunk*, aki, miközben a samnis nép követségét fogadta, tulajdon kezével kavarta a tűzhelyén silány ételét, azzal a kézzel, amellyel az ellenséget már annyiszor tönkrevverte s diadalmi babérkoszorúját a capitoliumi Jupiter ölébe letette már annyiszor, persze nem élt oly fényűző életet, mint a mi kortársunk, Apicius*, aki abban a városban, ahonnan nemrégiben kiutasították a filozófusokat, mert megrontották állítólag az ifjúságot — felcsapott a konyhaművészet filozófusának és tudományával megmételtyezte egész századunkat.” Érdemes elmondanom, hogy ez milyen véget ért. Miután beleölt a konyhájába százmillió sestertiust, miután a fejedelmek roppant ajándékait s a Capitolium rengeteg kincseit tivornyáin elpocsékolta, a feje búbjáig eladósodott s végre-valahára ebben a szorult helyzetében átvizsgálta számadásait: megállapította, hogy vagyonának maradványa mindössze tízmillió sestertius és mintha koldusbotra jutott volna, mert nyomorult tízmillióból kellett ezentúl eltengődnie, mérget ivott s így fejezte be életét. A milliókat mily örülten pocsékolta ez, hogy tízmillió az inséget jelentette néki! Ezekután merd tehát mondani, hogy boldoggá nem a lelki nagyság tehet, hanem az óriási vagyon! Ime, volt ember, aki tízmillió sestertiustól megriadt: méregpohárral szabadította meg magát éppen attól, amire mindenki más epedve áhítozik! Azonban ennek a züllött embernek még ez az utolsó pohár ital volt a legegészségesebb: igazában akkor ette s itta a mérgeket, mikor pazar lakomáiban nem csupán kedve telt, hanem büszkélkedett is velük, mikor fitogtatta léhaságait, mikor az egész várost ráédesgette tivornyáira, mikor utánzásra csábította az ifjúságot, amely rossz példák nélkül is épp eléggé fogékony. Effélék történnek az olyan emberekkel, akik a gazdagságot nem a józan ész szerint élvezik — amelynek mégiscsak vannak némi korlátai — hanem bűnös hajlamuk szerint, amelynek szeszélye viszont korlátatlan s kiszámíthatatlan. A telhetetlenség kielégíthetetlen, a természet kevéssel beéri. Tehát a szegénység a számüzőtnek egyáltalán nem lehet

kellemetlen; mert nincs oly istenhátamögötti meddő vidék, amely az embernek élelmet ne teremne bőségesen.

„Csakhogy a száműzöttnek nem lesz ruhája s hajléka sem.” Ha minderre gyakorlati célból lesz szüksége csak; igenis lesz hajléka és lesz ruhája; ruházni és táplálni a testet egyaránt kevésből lehet; a természet semminek a beszerzését sem nehezítette meg, amit az embernek szükségletül megszabott. De ha bíborral bőven festett, arannyal átszótt s tarkára színezett és hímzett szövetre áhítozik: akkor nem a balsors, hanem ő maga lesz oka, ha szegénynek érzi majd magát. Az ilyen emberrel, ha vissza is adod neki mindazt, amit elveszített, bizony nem teszel semmi jót; mert ha visszakapta is, még mindig többje fog hiányozni abból, amire áhítozik, mint száműzetésben abból, amije volt előbb. De ha aranyedényekkel tündöklő házi fölszerelést kíván és régi művészek nevével jelzett ezüst tárgyakat, bronzedényeket, amelyeknek az árát néhány ember bolond kedvtelése hajtotta fel, és a rabszolgák százait, akik zsúfolásig megtöltik még az óriási palotákat is, és természetellenesen föl-hizlalt, kövér barmokat és a földkerekség valahány ékkövét: mindezt összehordhatja bár, telhetetlenségét sohasem fogja kielégíteni ennyi sem, mint ahogy semmiféle ital sem csillapíthatja azt, akinek szomjuságát nem a vízhiány gyújtja fel, hanem a belsejét marcangoló láz tüze; mert ez már betegség, nem pedig szomjuság. És ez nemcsak a falánksággal és kapzsisággal van így; minden kívánság egyaránt káros, aminek forrása nem hiányérzetünk, hanem mohóság csupán: akár torkig is tömheted, minden csak sarkantyúzza majd vágyadat, semmi sem csillapítja. Tehát ha az ember a természetszabta korlátok között megmarad, sohasem érzi majd szegénynek magát; aki áthágja a természetszabta korlátokat, azt, még ha dúsgazdag is, a szegénység szüntelen nyűgözi. Életszükségleteinket a száműzetés helye is kielégítheti, de birodalmak sem tölthetik be fölösleges vágyainkat. Gazdaggá csak a lélek tehet; ez a száműzetésbe is elkísér és bőségben él a legzordonabb pusztaságban s a maga kincseit élvezi, ha megvan annyija, amennyiből életét eltengetheti: a léleknek, akárcsak a halhatatlan isteneknek, a földi ja-

vakhoz egyáltalán nincs köze. Mindaz, amire oly hódolattal tekintenek a földhözragadt és testükért túlságosan reszkető emberek, a drágakövek, az arany, az ezüst, a művészi módon fényezett kerek s óriás asztalok: mind-mind csupa földi kolonc, ezt pedig nem szeretheti a valódi életére mindig emlékező tiszta lélek, amely maga könnyű és súlytalan, és ha kiröppen, tüstént a csúcokra lendül; s addig is, amennyire tagjainak nyúga és a rásúlyosodó földi porhüvely engedi, végigszemléli a mennyei magasságokat röpke és szárnyaló szellemével. És éppen ezért nem is élhet száműzetésben soha; szabad, az istenekkel egy-lényegű s minden világban és minden korban egyaránt otthonos; mert szelleme a végtelen mennyeket körülröpködi s áttöri a múlt és jövő idők végtelenségeit. Ez a hitványka test, a lélek bilincse és börtöne, minden hányattatás könnyű játékszere; minden kínszenvedés, minden bosszuvágy, minden betegség céltáblája és martaléka: ám a lélek maga szent és örökkévaló és nem is emelhet rá kezét senki sem.

De nehogy azt hidd, hogy a bölcsek tanításait csupán azért halmozom, hogy így kendőzzem a szegénység bosszúságait, holott a szegénységet nem érzi tehernek senki más, csak az, akinek meggyőződése, hogy valóban teher: figyelj meg elsőben is, mennyivel több az olyan szegény, akikben semmi nyomát fel nem fedezheted, hogy a gazdagoknál szomorúbbak, vagy idegesebbek talán: sőt nem tudom, nem derűsebbek-é, épp azért, mert jóval kevesebb a gondjuk-bajuk. Mellőzzük tehát őket, nézzünk szembe a gazdagokkal: hány de hány olyan pillanatja van életüknek, mikor a szegényekhez hasonlítanak! Űtra csak kevéske poggyászt vihetnek magukkal és mivel sietni kell, ha sürgős az út, hazaküldik a tengernyi kíséretet. Ha táborba szállnak, vagyonukból ugyan mily csekélységet vihetnek magukkal, ha a katonai szabályzat megtilt mindennemű fényűzést? De nemcsak különös alkalmak vagy sívár és meddő vidékek kényszerítik őket a szegények helyzetét osztani: ha gazdagságuktól torkig csömörlenek, kitűznek egy-két napot, mikor ebédjüket a puszta földön költik el, ilyenkor nem kerül elébük ezüst s arany, hanem csupán cserépedény. Ostobák! hi-

szen mindig rettegnek attól, amire kedvük szottyán így néhány napján. Ó mily sötét oktalanság, mily konok tudatlanság vakítja el azoknak a tekintetét, akiket szüntelen gyötör a szegénységtől való rettegés, még ha ezt kedvtelésből néha utánozni is szokták! Engem bizony, valahányszor a régi példákra visszaemlékezem, mindig elfog a röstelkedés, hogy vigasztaljak valakit a szegénység miatt, mert napjainkban a fényűzés már odáig fajult, hogy dúsabb a száműzöttek útipoggyásza, mint az előkelők egész vagyona volt egykoron. Köztudomású, hogy Homerosnak egy árva szolgája volt, Platonnak három, s egyet se tartott Zenón, alapítója a stoikus, zordon és férfias bölcséletnek: vajjon tehát ha valaki azt állítaná, hogy ezek nyomorúságosan éltek, emiatt nem tartaná-e talpig nyomorúságosnak éppen őt minden ember? Menenius Agrippát, aki békét szerzett a tanács és a nép között, közadakozásból temették el. Atilius Regulus, mikor Afrikában csépelte a púnokat, megírta a szenátusnak, hogy megszökött a napszámosa és a földjét megműveletlenül hagyta; a szenátus úgy határozott, hogy a földet, míg Regulus vissza nem érkezik, államköltségen műveltetik: vajjon nem érte-e meg egy rabszolgát elveszíteni, hogy majorosa maga a római nép legyen? Scipio leányai az államkincstártól kapták meg kelengyéjüket, mivel apjuk semmit sem hagyott rájuk: bizony méltányos is volt, hogy a római nép a hadisarcot egyetlenegyszer Scipiónak* engedte át, hiszen Carthágón behajtotta már annyiszor! Ó boldogok e két leány férjei, hogy maga a római nép lett apósuk! Véleményed szerint boldogabbak lehetnek talán, akiknek a táncosnői hozományul egymillió sestertiust kapnak, mint az a Scipio, akinek leányai gyámjuktól, a szenátustól, kaptak hozományul szerény összeget? Fitymálhatja-e hát bárki is a szegénységet, amelynek ily ragyogó mintaképeit láthatod? Zúgolódhat bármelyik száműzött, hogy egyet s más nélkülöz, ha Scipiónak hozományt adnia nem volt miből, ha Regulusnak nem volt napszámosa, Meneniusnak pedig temetési költsége sem, s ha azt, amije nem volt meg neki, nagy tiszteséggel épp azért kapta meg mindegyik, mivel nem volt meg

neki? Tehát ha tanúkul őket hívod, a szegénység már nem csupán bátorságos, hanem biz' örvendetes.

De mintha máris hallanám az ellenvetést: „A szenvedéseket részekre mért taglalod, hiszen külön-külön elviselhetők, együtt azonban elviselhetetlenek? A helyváltoztatás tűrhető, ha csak éppen helyed változtatod; a szegénység is eltűrhető, ha becstelenséggel nem párosul, hiszen ez egymaga is tönkresujtja a lelkeket rendszerint.” Annak, aki engem ily rengeteg szenvedéssel riaszt, ilyen érvekkel lehet visszavágnom: ha a balsors egyegy csapása ellen van elegendő erőd, lesz akkor is, ha mind összefog ellened. Ha egyszer az erény megacélozta már lelkedet, akkor mindenfelől sebezhetetlen marad. Ha nem zaklat a kapzsiság, az emberiség legundokabb rákfenéje, a nagyravágyás se nyugóz majd; ha életed utolsó napját nem büntetésnek, hanem a természet törvényének veszed s ha a halálfélelmet szenvedből kiirtottad, akkor abba már nem mer betörni semmi más rettegés; ha meggondolod, hogy a szerelmi vágyat nem bujálkodás, hanem fajfenntartás céljára ojtották az emberbe, bizonyos, hogy akit nem mételyezett meg ez a titokzatos s legkisebb porcikánkba is mélyen beléevődött fekély, azon már semmi más vágy erőt nem vehet. Az értelem nem egyenkint teríti le a bűnöket, hanem egy sujtásra mind: egyetlenegy ütközet s győzelme teljes és általános. Hát azt hiszed, hogy a megaláztatás felzaklathatja tán akármelyik bölcs férfiút, aki egészen önmagára hagyatkozott, aki a tömeg véleményeit megveti? A becstelenségnél a becstelen halál rosszabb: mindazonáltal Sokrates, éppen úgy, mint ahogy annak idején harminc zsarnokkal szembeszállt egymaga, nyugodtan vonult börtönébe s ezzel hamarost le is törölte róla a becstelen bélyeget; mert senki sem tarthatta börtönnek azt, ahol egy Sokrates tartózkodott. Ki tusakodnék a szembeszökő igazság ellen oly vakon, hogy Marcus Catónak a praetor- és a konzulválasztáson elszenvedett kétszeres bukását becstelenségnek minősítené? Inkább a praetori s konzuli méltóságot érte megaláztatás, hiszen Cato mind a kettőre csak fényt hozott volna. Az embert nem vetik meg mások soha, hacsak meg nem vetette már előbb önmagát. Csak az

alantas és földhözragadt lelket érheti ily kemény bánatom; de aki legyúri a legdühösebb sorscsapásokat és diadalmaskodik azokon a szerencsétlenségeken, amelyek másokat tönkretesznek, az még a nyomorúságot is kitüntetés gyanánt hordja majd, s mi már olyanok vagyunk, hogy semmi sem kelt bennünk akkora csodálatot, mint az az ember, aki szerencsétlenségében is bátor és férfias. Athénben a vesztőhelyre kísérték Aristidest*; aki csak találkozott vele, lesütötte szemét s keservesen felsóhajtott, mintha nem is csak ezt az igaz embert hurcolnák a vérpadra, hanem az igazságot magát; akadt mégis egy ember, aki arcul köpte őt. Ezen annál inkább felháborodhatott volna, mert tudta, hogy ilyesmire tisztességes ember nem vetemedhetett; de ő csak letörölte arcát s mosolyogva odaszólt a kísérő hatósági embernek: „Szólj neki, hogy a száját ne tátsa ki többet ily mocsokosan.” Ez nem volt egyéb, mint sértéssel megtorolni a sértést. Tudom, hogy egyesek véleménye szerint a megvetésnél semmi se fájdalmasabb, sőt helyette szívesebben elviselnék akár a halált. Ezeknek azt felelhetem, hogy a száműzetésben megaláztatásnak gyakorta nincs is nyoma: ha egy nagy férfiú elbukott, bukásában is nagy marad, s nem éri őt nagyobb megvetés, mint a templomok romjait; ezeket lábbal tapossák ugyan, de a vallásosok éppoly hódolón tisztelik, mintha épségben állának ma is.

Mínthogy tehát nem történt velem semmi sem, drága jó anyám, ami miatt könnyedet kiapadhatatlanul ontanod kellene, nyilvánvaló, hogy a kesergésre személyes okok indítanak. Két okod lehet: vagy az zaklat fel, hogy érzésed szerint elveszítetted oltalmadat, vagy az, hogy távolléteket nem bírod elviselni.

Az elsőt elég nagyjában átsiklanom; hiszen ismerem lelkeidet: a tieidet csupán önmagukért szeretted, önzetlenül. Tanulhatnának tőled az olyan anyák, akik asszonyos szertelenséggel kiaknázzák gyermekeik tekintélyét, akik, mivel nők nem viselhetnek tisztségeket, fiaikban élik ki nagyravágyásukat, akik fiaik vagyónát megkaparintják és elpocsékolják, akik kifogyhatatlannak a szép szavakból, hogy másoknak kedveskedjenek: te gyermekeid gazdagságának örültél véghetetlenül, de abból alig vétél igénybe a magad javára morzsányit is; te a mi adakozó ked-

vünket szüntelen mérsékelted, a magadét viszont szabadjára engedted, te még szüleid életében, amúgy is dúsgazdag fiaidat a magadéból gazdagítottad; te úgy intézted a mi örökségünk ügyét, hogy, mintha a tiéd volna, úgy fáradoztál vele s egy ujjal sem nyúltál hozzá, mintha másoké volna; te a mi népszerűségünkéből, mintha nem is volna hozzá közöd, hasznot sosem húztál, és a mi kitüntetéseinkből nem jutott más neked, csupán a költség s öröm: jószívűségemben sosem törődteél a magad érdekével. Tehát most, fiad kényszerű távollétében, nem kesereghetsz olyasmikért, amikhez akkor sem ragaszkodtál, mikor még körödben élhetett boldogan.

Tehát egész vígasztalásomat oda kell összpontosítanom, ahonét anyai fájdalomad igazi szenvedélye táplálkozik: „Hát drága jó fiamat karomba nem zárhatom; társaságát, szavát nem élvezhetem! hol van ő, akinek láttán bánatos arcom is földerült, akire rábízhattam minden gondom s hajom? hová tűntek beszélgetéseink, amelyekkel betelni nem tudtam soha? hová tűntek tanulmányai, amelyekben nagyobb kedvvel osztakoztam, mint amennyit egy nőtől, s nagyobb bensőséggel, mint amennyit egy anyától bárki elvárhatott; hol a sok boldog találkozás? hová tűnt az örökké gyermekes derű, amely arcán anyja láttára felcsillogott?” Mindezen túl felidézed magadban közös örömeink és étkezéseink annyi boldog helyét és — ami elkerülhetetlen — legutolsó beszélgetésünk emlékeit, amelyek lelkedet meggyötörni kiváltképpen alkalmasak. Mert az is a sors kaján mesterkedése volt ellened, mikor úgy intézte, hogy éppen két nappal előbb, mint rám zuhant a csapás, visszautazzál, nyugodtan és gyanútlanul. Jó volt, hogy elválasztott bennünket egymástól a mérhetetlen messzeség, jó volt, hogy a többéves távollét téged erre a csapásra előkészíthetett: visszajöttél*, de nem arra, hogy örvendezzél fiadnak, hanem arra, hogy még a beléd rögződött vágyakozás is kihaljon szivedből. Ha sokkal előbb távozol, talán bátrabban viselted volna el, hiszen éppen a távolság zsongította volna el sovárgásodat; ha nem utaztál volna el, meglett volna az az utolsó vígaszod, hogy fiaddal együtt lehetél volna még két napig: most a kegyetlen sors úgy rendezte

el, hogy sem boldog életnek nem lehettél tanúja, sem nem szokhattad meg távolléteket. De minél kegyetlenebb e sok sorscsapás, annál jobban meg kell edzened vitéségedet, s annál keményebben csatáznod vele, hiszen ezt az ellenségedet ismered s már nemegyszer leverted. Most sem ejtett a testeden új sebet: ez a vér is régi sebhelyedből fakadt.

Nincs okod azzal mentegetned magad, hogy asszony vagy te is, és a nőknek szinte korlátlan, ha nem is mértéktelen joguk van könnyeket ontani; őseink ezért tíz hónapnyi időt adtak az özvegyeknek, meggyászolni férjüket, hogy hatósági intézkedéssel vessenek véget a szünni nem akaró asszonyi síránkozásnak. Nem tiltották meg a gyászt, csak határt szabtak neki; mert ha szeretteink közül valamelyiket elveszítjük, csillapíthatatlan fájdalomba temetkeznünk oktalan gyengeség, érzéketlenül fel se vennünk embertelen durvaság: a kegyelet és a józan ész leghelyesebb összeegyeztetése a bánatot érezni is, féken is tartani. Nincs semmi értelme magadat olyan asszonyokhoz igazítanod, akiknek egyszer megfogant bánatát csak a halál oltotta ki (ismertél olyanokat, akik életük fogytáig nem vetették le a gyermekük halálakor magukra vett gyászruhát): a te életed kiskorodtól fogva férfiasabb, többet is követel tehát tőled; az asszonyiség nem lehet enyhítő körülmény senkinek, akitől mindig idegen volt minden asszonyos gyöngeség. Századunk legátkosabb nyavalyája, az erkölcstelenkedés, az efféle nők tömegébe soha nem sodort tégedet; sem drágakövek, sem gyöngyök közéjük nem édesgethettek soha; a gazdagság, mint az emberiségnek úgynevezett legfőbb java, el se kápráztatott; ősnemes és szigorú erkölcsű családban neveltek gondosan s ezért semmi rossz példa meg nem ingathatott, pedig az ilyesmi még az erényesekre is kárhozat; sohasem szégyenkeztél termékenységed miatt, mert talán életkorodra rávallhatott, sohasem rejtetted éktelen nyűg gyanánt duzzadó méhedet, mint más asszonyok, akikben a szépség az egyetlen vonzóerő, sem pedig a benned fogant gyermekáldást nem emésztetted el; soha pirosíttókkal és kendőzőszerekkel be nem szennyezted az arcodat; sohasem vettél fel olyan ruhát, amelyben a tested, mint ha le-

vetkezel, máris oly meztelen; úgy érezted ezt akkor is: a szemérmesség egyetlen ékszered, dúspazar díszruhád, tündéri szépséged ez, amelyet nem kezdhet ki az idő vasfoga.

Tehát csupán azért, hogy módod legyen dédelgetni fájdalmadat, asszonyiságodra hivatkoznod nem szabad, hiszen már rég fölébe emeltek erényeid; legyen tőled éppoly idegen az asszonyi síránkozás, mint minden más asszonyos gyengeség. De vannak nők is, akik nem engedik, hogy beleöld magad bánatodba, hanem, ha gyorsan átszenvedted első és kényszerű gyászodat, magadhoz térítenek: csak éppen azokra a nőkre kell szemed függesztened, akiknek ragyogó erényük a nagy férfiak sorában biztosított helyet.

Corneliának volt tizenkét gyermeke, a sors kettőt hagyott meg neki: ha megszámlálod Cornelia halottait, tizet vesztett, ha értékeled, a Gracchusokat vesztette el. De mikor környezete síránkozott és átkozódott e balsors miatt, rájuk szólt, hogy ne vádolják a sorsot, hiszen annak köszönheti, hogy Gracchusok anyja lett. Ilyen asszony méltó volt arra, hogy anyja legyen annak, aki így kiáltott fel a népgyűlésen: „Hogy mered anyámat megsérteni, azt, aki engem hozott a világra?” Érzésem szerint az anya kijelentése sokkal önérzetesebb: a fiú nagyon büszke volt a Gracchusok születésére, az anya a halálukra is. Rutilia követte fiát, Cottát*, a száműzetésbe, és oly nagy szeretettel ragaszkodott hozzá, hogy inkább hajlandó volt átszenvedni a száműzetést, mint a szomorú sóvárgást és csak fiával együtt tért haza. Hazatérése után Cotta meghalt, dicsősége csúcspontján; anyja oly hőiesen viselte el veszteségét, mint ahogy száműzetésében osztozkodott; eltemette fiát s utána szemében egyetlen könnycseppet sem láthatott senki sem. Mikor száműzték fiát, hősiességet tanúsított, mikor elvesztette, mérsékletet; mert kegyeletét ugyan nem irtotta ki semmi sem, de semmi sem nyűgözhetette hiábavaló és oktalan búbanatba sem. Azt akarom, hogy téged is az ilyen asszonyok között emlegesenek: s ha mindig az ő életük lebegett előtted eszményedül, bizonyára leghelyesebb fájdalmad megzabolázásában és elfojtásában is követni példájukat.

Tudom, hogy ennek végrehajtása nem rajtunk mulik, s éppen így nincs módunkban szabályozni érzelmeinket, legkevésbé pedig éppen azt, amely a fájdalomtól fakad; mert szeretlen és berzenkedik mindennemű gyógyszer ellen. Néhanapján takargatjuk is szívesen és siránkozásunkat is visszafojtjuk: de még az így ráncbaszedett s képmutató arcon is végigömlenek áruló könnyeink; lelkünket néhanapján színházzal vagy gladiátori játékokkal zsongítjuk el, de a szórakoztató látványosságok kellős közepén egyszerre csak ráborul a bánat könnyű és halovány fellege. Jobb tehát legyőzni a bánatot, mint elzsongítani; mert ha valaki csalódásba ringatja is önmagát s akár szórakozásokba, akár munkába fojtja gyötrelmeit, előbb-utóbb felriad, s épp a pihenő alatt gyűjt erőt, hogy megint kitörjön dühe: viszont, aki a józan ész szavát megfogadja, egyszer s mindenkorra megcsillapul! Én tehát nem tanácsolok neked afféle módszereket — pedig sokan folyamodtak ezekhez, azt is tudom — hogy hosszú utazgatással foglald el magad, vagy kellemes kirándulásokon szórakozzál, hogy számadásaid gondos átvizsgálásába s vagyoni ügyeid intézésébe öld időd legjavát, hogy mindig új meg új munkába kapj lázasan: mindezek csupán pillanatokra enyhítenek s a fájdalomnak nem orvosságai, hanem gátjai; márpedig én jobban szeretném fájdalmadat kiirtani, mint elbolondítani.

A tudományhoz vezetlek tehát, oda, ahol mindenkinek menedéket kell találnia, aki menekül a balsors elől: a tudomány behegeszti majd a sebed, a tudomány kiirt szivedből minden bánatot. Hanem is szoktad volna meg a tudományos foglalkozást, most akkor is rá kellene szánnod magad; de amennyire megengedték atyám régiszabású, szigorú elvei — te, ha nem is tanultad végig a nemes tudományokat, legalább belekóstoltál valamennyibe. Bárcsak atyám, e páratlanul kitűnő férfiú, ne ragaszkodott volna az ősi hagyományokhoz oly hajthatatlanul s úgy rendelkezett volna, hogy ne csak éppen megizleld, hanem alaposan megtanuld a filozófia igazságait! Most nem kellene keresgélni, csak elővenni fegyverzedet a sorscsapás ellen; ama nők miatt, akiknek kezében a tudomány nem a böl-

cseség eszköze, hanem a léhaság fegyvere, tanulmányokkal foglalkoznod nem igen engedte meg. Ám mohó szellemed jóvoltából a körülményekhez képest így is bőséges kortyokban ittad magadba; ezzel leraktad lelkedben minden tudomány alapjait: a tudományokhoz térj vissza hát; azok menedéket adnak neked. Bennük találsz vígasztalást, bennük találsz kedvet-derűt, s ha lelkedben jószándékkal megtelepszene, soha többet a fájdalom, soha többet az izgalom, soha többet a hiábavaló szenvedés fölösleges gyötrelme oda útát nem talál: egyiknek sem táruul ki immár szived, hiszen minden egyéb gyengeség előtt jó ideje bezárta már ajtaját. A tudomány a legbiztosabb védelem, csak ez ragadhat ki téged a vakszerencse karmaiból.

De mivel addig is, míg be nem futsz a kikötőbe, amellyel kecsgetnek tanulmányaid, támogatásra van szükséged, hogy megállj helyed: fel akarom tární előtted, mennyi van még számodra vígasztalás. Gondolj testvéreimre: amíg ők élnek, vádolnod nem szabad sorsodat. Mindegyiknek más-más erényében lelheted kedvedet: az egyik elérte az állami főméltóságokat, mert tehetséges, a másik megvetette, mert bölcs! Legyen vígasztalásodúl egyik fiad büszke pályája, a másiknak bölcs nyugalma, s mindkettejük hű ragaszkodása! Ismerem testvéreim titkos érzelmeit: az egyik azért hajszolja a méltóságokat, hogy becsületet szerezzen neked, a másik azért választotta a békés nyugodt életet, hogy neked szentelhesse napjait. Bölcsen rendelte a sors fiaidat oltalmadra is, vígasztalásodra is: az egyiknek hatalma megvédhet, a másiknak tartalmas életét élvezheted. Versenyt igyekeznek kedvedben járni majd s egyik fiad távolléteért a másik kettőnek gyöngédsége kárpótól; bízvást megígérhetem: nem lesz hiányod semmiben, csak abban, hogy nincs együtt mind a három fiad.

Fiaid után gondolj unokáidra is: Marcusra*, erre a búbájós kisiúura, akire csak rá kell tekinteni s azon nyomban minden szomorúság oszladoz: senkinek a lelkében nem tombolhat oly óriás, oly égető fájdalom, hogy ő kedveskedésével el ne símitaná. Vajjon van-e könny, melyet az ő vidámsága föl ne száritana? Vajjon van-e szív, amelynek fojtogató izgalmát az ő

bohóskodása fel nem oldaná? Vajjon van-e, akit az ő csintalankodása jókedvre ne derítene? Vajjon van-e, akit bármennyire lenyűgözik tépelődései — fel ne riasztana és ne szórakoztatna el az ő megunhatatlan fürge csacsogása? Könyörgök, adják az istenek, hogy a mienknél hosszabbra nyúljon az élete! Törjön meg a végzet minden kegyetlensége és zuhanjon reám; sujtson engemet anyám rengeteg bánata, nagyanyám rengeteg bánata engemet sujtson. Többi szerettem legyenek mind-mind a maguk sorsában boldogok: magányosságom miatt én nem panaszkodom, hadd legyek családomért, amely ezzel mindenért megbűnhődött, engesztelő áldozat.

Üleld magadhoz Novatillát*, aki nemsokára dédunokákkal deríti fel szívedet; őt úgy magamhoz láncoltam és úgy magamhoz édesgettem, hogy mikor elveszített, szinte árván maradt, ámbár az édesapja élt; szeresd őt helyettem is! Nemrégiben elragadta tőle édesanyját a végzet: a te gyöngédséged csodát tchet, hogy anyja elvesztését gyászolja csak, de ne érezze meg. Szabályozd erkölcsi magatartását, alakítsd jellemét: a zsenge korban kapott tanítások mélyebben a lélekbe vésődnek. Szokja meg a te véleményeidet, igazodjék tanácsaid szerint: akkor is sokat adtál neki, ha semmit mást nem adsz, csak példát mutatsz. Ez a magasztos kötelességteljesítés hozza meg gyógyulásodat; mert az őszintén gyászoló lélekből a kétségbeesést semmi sem irthatja ki, csak az értelem vagy valami nemes foglalkozás. Hathatós vigasztalóid közé iktathatnám édesatyádat is, ha ott volna melletted; így azonban a te bánatodból következtess arra, hogy miattad mekkora lehet az ő bánata: s akkor beláthatod, mennyivel helyesebb magad neki megtartanod, mint értem fölláldoznod. Valahányszor megrohan s magával ragad a szertelen fájdalom, atyádra gondolj! Annyi unokával s dédunokával örvendeztetted meg őt, hogy épp ezért immár nem vagy egyetlene: de boldogságban telt életét beteljesíteni mégis a te kötelességed marad. Amíg ő él, bűn volna panaszkodnod eddigi életed miatt.

Nem is említettem még legnagyobb vigaszodat, nővéredet, ezt a hozzád mindenkinél hűségesebb lelket, aki minden gon-

dodban-bánatodban feltétlenül osztozik, s aki valamennyiünket valóban anyai szívvel szeret. Érttem is együtt ontottatok könyveket, ott találtál először az ő szívéen enyhülést. Az ő szive minden kedélyhullámmal együtt rezeg; de az én balsorsomon nemcsak miattad szomorkodik, hiszen az ő keze vezetett a városba, Rómába, az ő áldott, anyás ápolásának köszönhetem, hogy legyűrtem hosszú betegségemet; ő, hogy a quaestori hivatalt elnyerjem minden követ megmozgatott és irántam érzett szeretete legyőzte tartózkodását, pedig különben mindig irtózott a közbenjárástól és a befolyásos emberek arcpirító megkönyörítéstől. Sem visszavonult életmódja, sem a mai nők elképzelhetetlen hencegéséhez képest szinte vidékies szerénysége, sem nyugalma, sem rejtezkedése és magányra hajló kedélye nem tartotta őt vissza, hogy magára ne vegye a kilincselést kedvemért. Ő az a vigasztaló, édesanyám, aki felfrissíti majd lelkedet: tehát minden erőddel szegődj hozzá és testvéri ölelésben vele elvászthatatlanul összeforj! A bánkódók kerülnek azokat, akiket nagyon szeretnek, hogy fájdalmuknak szabad folyást engedjenek: te azonban minden titkodat tárd elé; akár továbbra is ehhez a mostani magatartásodhoz ragaszkodol, akár inkább megváltoztatod, ő fájdalmaidat bizonyára megszünteti, vagy megosztja hűségesen. De ha ennek a páratlanul tökéletes asszonynak okosságát jól ismerem, meg nem engedi semmiképp, hogy céltalan búsongásban elemézd magad, hanem majd elmondja néked a saját történetét, amelynek én is szemtanúja voltam bizony. Éppen a tengeri utazás alatt vesztette el forrón szeretett férjét, a mi nagybátyánkat, akinek hajdonúl lett hitvese; egyszerre szakadt rá a gyász s rettegés: megállta a szörnyű vihart s hajótörötten is hazavitte férje holtestét. Ó, hány ilyen asszonyi hőstettet takar a feledés fátyola! Ha abban az ősi, egyszerű korban él, amely még csodálta az erényeket, ezt a hitvest írók s költők serege versenyt dicsőítené, hogy eszébe sem jutott asszonyos gyöngesége, eszébe sem jutott a férfiakat is rettegtető tenger ezernyi irtózata, kockára vetette a maga életét, hogy eltemethesse őt, s miközben egész lelkét betölti hitvesének halála, a maga halála miatt egy csöppet se

fél! A költők valamennyien magasztalják azt az asszonyt, aki a maga halálával váltotta meg hitvese életét: mennyivel magasztosabb, ha valaki azért kockáztatja az életét, hogy férjét eltemethesse; nagyobb az a szeretet, amely kisebb jutalomért vállal ugyanakkora kockázatot.

Ezekután senki sem csodálkozhatik, hogy ama tizenhat év alatt, amíg férje Egyiptom helytartója volt, egyszer sem jelent meg a nyilvánosság előtt, lakásán nem fogadott bennszülöttet soha, férjétől semmit se kért és semmi kérést meg nem hallgatott. Ugy, hogy ez a tartomány, amely szerette a pletykázkodást és helytartói rovására szívesen és szellemesen csúfolkodott, amelyben azok sem menekedtek a megszégyenüléstől, akik nem követtek el semmi bűnt, ez a tartomány úgy csodálta őt, mint az erkölcsi tisztaság tökéletes mintaképét, és nyelvét sohasem köszörülte rajta orcátlanul — pedig ez ugyancsak nagy megerőltetésébe került, hiszen még a kockázatos csúfolkodásra is hajlamos — s ma is sóvárog egy hozzáfogható asszonyért, ámbár érzi, hogy ez a vágya örökre reménytelen. Már az is nagy szó, hogy tizenhat éven át hódolattal övezte a tartomány, s még nagyobb, hogy hozzá se férközhetett. Mindezt nem azért mondtam el, hogy égis magasztaljam őt — hiszen az ilyen futólagos szemle az ő nagyszerű jelleméről halvány fogalmat adhat csupán — hanem azért, hogy megértessem veled: ez az asszony mi hőislekü volt, hogy meg nem rontotta sem a nagy-ravágyás, sem a kapzsiság, minden hatalomnak ez a két csatlósa és rákfenéje s nem vitte rá a megbénult hajón, az elszüllyedés irtózatában sem a halálfélelem, hogy azzal törődjék, hogyan menekül meg ő maga, s nem azzal, hogyan juttassa hitvesét partra, hiszen minden gondja férje holtteste volt. Tanúsíts tehát hozzá méltó hősiességet, tépd ki szívedből a búbanatot s ne kelts olyan látszatot, mintha megbántad volna, hogy a világra hoztál engemet.

Egyébként, ha mindent el is követsz, gondolataid újra meg újra visszaszállnak reám, s mostanában egyik fiad sem juthat eszedbe, mint éppen én, annyiszor; nem mintha a másik kettő nem volna éppoly kedves neked, hanem mivel természetes,

hogy a fájó sebre sűrűbben tapasztjuk kezünk. Milyennek képzelj tehát, íme halld: boldog vagyok és friss-derűs, mint mikor legjobban ment sorom. Valóban a legboldogabb élet ez, hiszen a szellem lerázta már nyűgeit, levetette ügyes-bajos dolgait, s hol könnyebb szellemi foglalkozással mulat, hol pedig a maga s a világegyetem lényegének szemléletébe mélyed el, az igazságra szomjúhozón. Előbb a szárazföldeket vizsgálja s fekvésüket, aztán a földeket nyaldosó tenger sajátságait, a váltakozó dagályt és apályt, aztán végigkutatja sorra a félelmetes jelenségeket ég s föld között és ezt az egész levegőet, amelyben villámok és mennydörgések, zúgó szelek s fellegek, hóviharak s csattogó jégesők torlanak; s miután végigbolyongta e földi térségeket, a magasságokba tör, az égitestek káprázatos látványosságában örvendezik, s örökkévalóságára emlékezõn végigkalandozza mind a mult s jövõ századok titkait.

SENECA

1. Lucius Annaeus Seneca — ügyvéd, államférfi, természet-tudós, filozófus, költő — Nero uralkodása alatt, i. sz. 65-ben halt meg, hatvankilenc éves korában. Érdekes, változatos, tartalmas és viharos volt az élete. Egyfelől siker és ragyogás, másfelől kudarc és megaláztatás, de ezt az életet a tehetség fénye ragyogja be. Író volt, de belső élete sokkal érdekesebb az életrajzánál.

A dúsgazdag cordubai Annaeus-családnak ez a tehetséges sarja Rómában ügyvédkedett és állami hivatalokat viselt, egészen addig, amíg Caligula előbb eltiltotta az ügyvédkedéstől, majd 41-ben száműzte Corsica szigetére. Csak nyolc év múlva térhetett vissza, s ekkor a tizenkét éves Nero nevelője lett. Nero 54-ben uralomra jutott, Seneca pedig nyolc évig kormányozta a birodalmat a fiatal császár teljes bizalmából. 62-ben kegyvesztett lett, részt vett a Piso-összeesküvésben, s ezért császári parancsra öngyilkosságot követett el.

Nero tizenhét éves korában vette fel a bíbort, uralmának első öt éve valóságos aranykor volt. De aztán elhatalmasodott rajta gátlástalan élvezetvágya és szertelen dilettantizmusa; egyetlen vágya a művészi siker volt, s ennek érdekében mint színpadi énekes vagy cirkuszi versenykocsis szórakoztatta a népet. A dúsgazdag arisztokraták szemtelen és méltatlan viselkedése miatt megvetették, annál inkább, mert a népcsászár annyira gyűlölte egész osztályukat, hogy nemegyszer az arisztokratákat is színpadi vagy cirkuszi fellépésre kényszerítette. Ez az ellentét volt

közvetlen oka annak a messze ágazó összeesküvésnek, amely Calpurnius Piso vezetésével Nero meggyilkolására szövetkezett. Az összeesküvést az utolsó pillanatban leleplezték, résztvevőit kivégezték, vagy öngyilkosságra kényszerítették. Erre a sorsra került az akkori római közélet és irodalom sok kiváló alakja, mint Lucanus, Petronius, és köztük Seneca is.

2. Seneca hosszú életét nagyarányú és változatos irodalmi munkásság töltötte be. Legnagyobb hatású és legjelentékenyebb alkotása az a 124 levél, amely elejétől végig az élet gyakorlati erkölcsi kérdéseivel foglalkozik. Mindegyik valóságos értekezés, éppen úgy, mint ahogy *párbeszédei* is értekezések és elmélkedések, nem pedig dialógusok. Ezek is erkölcsi kérdéseket tárgyalnak (a harag, a boldog élet, a lelki nyugalom, a bölcs állhatatossága stb.), s ugyanehhez a műfajhoz tartoznak a *vigasztalások* is. Jelentékenyek *természettudományi értekezései*, rágyogón szellemes Claudius császár halála után írt gyilkos *sztírája* (Az isteni Claudius tökké változása) és értékes kilenc mitológiai tárgyú verses *tragédiája*: könyvdrámák, amelyekben túlteng a szónoki pátoz és a borzalom.

3. Seneca három *Consolatioja* (Marciaéhoz; Polybiushoz; Helviáéhoz) az ókori Consolatio-irodalom legérettebb és legművészebb alkotása. Már Plutarchosnál mutatkozik a műfaj egész tárgyköre: vigasztalás a halál, száműzetés, szolgaság, szegénység, öregség ellen; és egyúttal megjelennek a műfaj jellegzetes témái: a stoikus-kynikos erkölcsprédikáció, a diatribé közheleyei. A műfaj elméletét röviden és tömören Cicero foglalta össze: a vigasztalás első eszköze bebizonyítani, hogy nincs rossz, s ha van, nem jelentékeny; a második rámutatni, hogy minden bánat és gyász az élet törvénye; a harmadik, bebizonyítani, hogy értelmetlen elemészteni magunkat a bánatban, holott világosan tudjuk, hogy nincs ellene orvosság.

A *Marcia vigasztalásának* vezető gondolatai: a halál közös végzetünk; az idő meggyógyít mindent; aki született, magában hordja a halál végzetét; ha elvesztettük azt, aki szeretünk, örüljünk, hogy a mienk volt, bármily rövid ideig; aki itt hagyott bennünket, az csak előre ment, elutazott; a váratlan halál sze-

rencse, mert sok mindentől megment, éppen ezért idejében meghalni jótétemény; mivel túlvilág nincs, a halott megmenekült, és visszatért a születés előtti állapotba, vagyis nem létezik; a halál a természet mesterműve; akit elvesztettünk, az már egészen a miénk, bennünk halhatatlan.

A *Polybiusnak írt vigasztalásban* ugyanezek a közhelyek sorakoznak fel: a végzet változhatatlan; boldog lehet, hogy testvérét oly sokáig élvezhette; végső célunk úgyis az utolsó napunk; a bölcs nem érezhet fájdalmat.

A *Helviának írt vigasztalás* is a stoikus felfogást hangoztatja a száműzetéssel kapcsolatban: a száműzetés nem szenvedés, hanem csak helyváltoztatás, erényeink mindenhová követnek bennünket; a bölcs az esetleges szegénységben is megőrzi lelki egyensúlyát, és fel van vértézve a száműzetéssel járó szégyen és megaláztatás ellen is.

Az antik vigasztalás-műfaj közhelyei mind szerepelnek Seneca *Consolatióiban*: a halál teljes megsemmisülés; az élet csak kölcsön, a halál visszaveszi; a halál a legfőbb jó, de nem születni a legjobb; a halálra készülni kell; más is szenved; az idő mindent meggyógyít; a fájdalmat el kell altatni bölcshez méltó egyéb foglalkozással.

4. Talán a *Consolatiók* mutatják legjobban, hogy Seneca filozófiájának egyetlen tárgya a gyakorlati etika kérdéseinek fejtegetése, a stoikus iskola szellemében, gyakran epikureista mellékizzel. Gerince azonban a stoikus bölcsélet, amelynek lényege: a bölcs ember számára minden egyformán közömbös, az élet éppúgy, mint a halál; ez a stoikus „adiaforon” a vigasztalások vezető gondolatainak lényege. Általában az egész témakör a stoikus-kynikos diatribé, vagyis a gyakorlati erkölcsprédikáció tárgyaival azonos. A stoikus filozófia paradoxonjai körül forog ennek a prédikációnak egész tárgyköre; ezek a kérdések: élet és halál, gazdagság és szegénység, szabadság és zsarnokság. Közömbös a bölcsnek a közéleti tevékenység is, ezért a haza helyett a világpolgárság eszméit hirdeti, és minden arisztokratizmusa mellett is az embertestvériséget; bár a rabszolgaság kérdésében emberséges álláspontot vall, általában

népellenes. De éppen így megfigyelhető ez a kettősség egész filozófiájában, az élet jelenségeinek és a történelem adottságainak megítélésében. Az adiaforonból logikusan következik az élet megvetése és a halál magasztalása, az öngyilkosság dicsérete, éppen úgy, mint a történelem pesszimista szemlélete: ellentmondásos filozófia. Seneca ellen már ókori kritikussai felhozták azt a vádat, hogy élete és filozófiája szöges ellentétben van egymással: harsogott a zsarnokság ellen — és egy zsarnoknak a nevelője volt; kárhóztatta a gazdagokat — és 75 millió denarius volt a vagyona. Cassius Dio így fogalmazza a vádat: „Mindenben pontosan az ellenkezőjét cselekedte annak, amit filozófiájában hangoztatott.” Kétségtelen, hogy ellentmondásos egyéniség: de ezeket az ellentmondásokat megmagyarázza a filozófiai közhelyek, egyszóval a diatribé szívós hagyománya. Filozófiája lényegileg rengeteg variáció a friss emberi problémák néhány témájára.

Teljes egészében korából kell magyarázni pesszimizmusát is, ellentmondásait is. Korában divatos volt ez az arisztokratikus-pesszimisztikus életszemlélet és magatartás; a mai ember számára azonban nem csupán ez a történelmi értéke, hanem az is, hogy filozófiai életműve az antik erkölcsstan utolsó döntő érvényű összefoglalása. A kozmopolitizmus és a világpolgárság hangoztatása, életfelfogásának egyik sarkpontja, hibája volt ugyan, de a középkoron át máig segített kialakítani a nemzetfelettséget, a világpolgárságon túl az igazi embertestvériséget.

Ellentmondásos egyénisége és filozófiája életművének későbbi sorsa szempontjából is figyelemre méltó. Pesszimizmusa, kozmopolitizmusa, humanizmusa, valamint úgynevezett „általános emberi” gondolatai, továbbá egyes erkölcsi életszabályai már korán megragadták a keresztény írók figyelmét; a keresztények már száz évvel a halála után nem egy ponton magukénak érzik; korán legendát költenek Pál apostol és Seneca találkozásáról és levelezéséről; a „keresztény Seneca”-gondolatnak sokáig elevenen élő hagyománya van, még azután is, hogy Erasmus kimondta: „Seneca pogánynak keresztény, kereszténynek pogány.”

5. Stílusa olyan, mint egyénisége: kissé mindig patétikus, színpadias, mindig szónokias. Stiliztikai mutatóiban maga is gyönyörködik, és stílusával olvasóit is lenyűgözi; már Erasmus kifogásolta fellengősségét, s azt is, hogy hosszadalmasan elkalandozik a tárgytól, nagyon sokat ismételi, szinte fitogtatja művészetét, szellemes játékát a szavakkal.

Ami kortársait és az utókort leginkább meghódította, az tudatos szakítása a cicerói körmondatos stílussal; egyéni sajátossága a körmondatok feloldása, összetörése apró mondatokra. Mondatai rövidek, gnómaszerűek, világosak és kifejezők, mert mindig kiélezettek, tömörek, rövidek, s éppen ezért szinte robbanó feszültség gyűlik meg bennük. Ez a *style coupé* az ő legégyénibb sajátossága. A mai olvasó ellenállhatatlanul franciásnak érzi ezeket a gondosan ötvözött, sűrített, s mindig szellemesen vagy meglepően csattanó mondatokat.

Stílusának különös zamatait fokozzák és szüntelenül hangsúlyozzák az antik prózában mindig kötelező, de Seneca prózájában páratlan művészettel csillogó időmértékes sorzáradékok. A metrikus clausula már Cicero stílusának is egyik művészi eleme volt, de talán egyetlen antik írónál sem vált annyira szerves részévé a stílus művészi alakításának, mint Senecánál.

Ennek a művészi stílusalkító technikának állandó formái nála: a creticus (— 0 —), és kettős creticus (— 0 — / — 0 —), a creticus trochaeusszal (— 0 — / — 0) és a creticus kettős trochaeusszal (— 0 — / — 0 — 0). Ezekben a hosszú szótagot mindig helyettesítheti két rövid szótag. A magyar olvasó bizonyára nélkülül is észreveszi a próza ritmusát, de ezeknek a formáknak az ismeretében kétségtelenül tudatosabban élvezi majd Seneca prózájának művészi clausuláit.

6. Éppen ezért fordításom különös gonddal igyekezett megtartani, s a magyar nyelv lehetőségeinek figyelembevételével híven visszaadni Seneca metrikus prózáját. Ennek a művészi célnak érdekében nemegyszer szokatlan fordulatokat vagy inverziókat is kellett alkalmaznom, ez azonban a clausula-technika velejárója Seneca prózájában is.

Bár a XVII. század óta vannak Seneca-fordításaink, Conso-

latio-fordításaink pedig 1808 óta, tudtommal a három Consolatióknak ez a fordítása az első kísérlet a magyar fordítás-irodalomban az antik próza metrikus clausuláinak visszaadására. Ez az antik technika szervesen következik az ókori hangos olvasás szokásából, ez pedig a szónoki beszédek és declamatiók szabad előadásából. Antik művészi prózát voltaképpen nem is volna szabad másképpen fordítani, pedig ilyesmire fordítás-irodalmunkban még Cicerónál sem történt kísérlet, holott nála éppoly döntő fontosságú ez a technika, mint Senecánál. Ha versfordításnál elismert elv ma már, hogy az eredeti mértékben kell fordítanunk, akkor ugyanezt az elvet alkalmazni kellene végre a latin metrikus próza fordításában is.

RÉVAY JÓZSEF

JEGYZETEK

7. lap. Aulus Cremutius Cordus, köztársasági érzelmű történetíró, meghalt i. sz. 25.

Seianus: Tiberius császár (14–37) idején Róma kormányzója.

9. lap. Augustus.

10. lap. Szül. i. e. 38, meghalt i. e. 9.

11. lap. Szül. i. e. 42.

21. lap. Felix (szerencsés).

Xenophont, a történetíró (430–354).

22. lap. Perses, III. Philippos fia, az utolsó makedón király; Aemilius Paulus i. e. 168-ban Pydna mellett legyőzte és foglyul ejtette. Perses 166-ban halt meg fogságban.

Mert nem volt rajta két kislia.

I. e. 59.

23. lap. Drusust.

Germanicust.

24. lap. Néptribunus i. e. 91.

26. lap. Italiától.

27. lap. I. e. 413-ban az Asinaros folyónál, Syracusae mellett.

Az ifjabb Dionysius, Syracusae ura (i. e. 367–343). Platon, a nagy filozófus kétszer is meglátogatta és az eszményi állam megvalósításáról tárgyalt vele, de mindkét ízben csalódottan távozott. Platon távozása után szakadatlan vérengzés és tivornyázás volt Dionysius élete, végül is fellázadt alattvalói elkergették.

29. lap. A Tyrrheni, Adriai és Aegei tenger.

33. lap. Marcus Porcius Cato Uticensis i. e. 58-ban elfoglalta Cyprus szigetét, amely addig Egyiptom királyainak, a ptolemaeusoknak birtoka volt, és a birodalomhoz csatolta. Caesar ellenfele volt, a köztársaság bukása után az afrikai Uticában öngyilkos lett (i. e. 46).

35. lap. Publius Rutilius Rufus, filozófus, hadvezér, tartományi kormányzó, konzul (i. e. 105). Ártatlanul elítélték s ezért önként száműzetésbe ment.

37. lap. Vagyis: meghalt.

Fiadnak.

Atyádnak.

38. lap. Fabianus Papirius római filozófus, i. e. I. században.

43. lap. A „Végasztalás” eleje csonka. Az első mondatot a tudós kiadók toldották be, illesztették ide a fejezet élére; így megvilágosodik a fejezet értelme.

52. lap. A mondabeli Atlas a titánok pártján az istenek ellen harcolt; büntetésül tartania kell az eget támasztó oszlopokat (Hera-
kles oszlopai — Gibraltár).

53. lap. Mert Polybius latinra fordította Homeros eposzait és görögre Vergilius Aeneisét.

Seneca corsicai száműzetésében (41—49) nyilván nem értesült Phaedrus meséinek megjelenéséről.

57. lap. Xenophon görög történetíró (i. e. 430—354) fia, Gryllos, a mantineiai csatában esett el (362).

61. lap. Scipio Africanus: aki a zamai csatában (i. e. 202) leverte Hannibalt.

Testvére: L. Cornelius Scipio Asiaticus, aki győzelmesen harcolt III. Antiochus, Syria királya ellen, i. e. 190.

Néptribunus: Tiberius Sempronius Gracchus, a „Gracchusok apja”, i. e. 187-ben néptribunus.

Lucius Aemilius Paulus, a Carthagót elpusztító Publius Cornelius Scipio édesapja.

Mert Pompeia jegyese volt Julius Caesarnak: házasságuk a béke záloga lett volna.

62. lap. A triumvir, aki Philippinél legyőzte Brutust és Cassiust, s akit aztán Octavianus (Augustus) győzött le.

63. lap. Caius Antoniust 44-ben Brutus megölette Macedoniában. Úgy, hogy tönkrevverte Brutus és Cassius 20 legióját.

64. lap. Caligula császár i. sz. 37—41.
73. lap. Lucius Annaeus Seneca (i. e. 55. — i. sz. 37), a szerző édesapja.
Vagyis: „száműztek” (i. sz. 41).
78. lap. Italia déli része, teli volt görög gyarmatvárosokkal.
79. lap. Aeneas, Venus és Anchises fiát.
Massilia: a mai Marseille.
80. lap. Marcus Terentius Varro (i. e. 116—27).
Marcus Junius Brutus (i. e. 85—42) filozófus, a Caesar-ellenes összeesküvés egyik vezére.
81. lap. Corsica szigetén.
82. lap. Marcus Claudius Marcellus, filozófus, szónok és államférfi, Cicero nagy bámulója és jóbarátja, i. e. 51. konzul.
I. e. 58—49 Caesar a galliai hadjárat miatt távol volt Rómától.
„Hívja Afrika”; az afrikai Thapsus mellett verte tönkre (46) Pompeius hadseregét.
83. lap. „hívja Hispania”: a hispaniai Munda mellett győzte le (45) a Pompeius-párt hadseregének maradványait.
„hívja Egyiptom”: mert a pharsaluszi csata után (48) rendet teremtett Egyiptomban; ez az ország áruló, mert meggyilkoltatta Pompeiust, a nemes ellenfelet és nagyszerű rómain.
A kisázsiai Phasis folyó vidékén tenyésztett a fácán.
85. lap. Atilius Regulus Afrikában a púnok fogságába esett (i. e. 255). Hazaküldték, hogy rábeszélje Rómát a békekötésre, de ehelyett harcra tüzelte honfitársait. Utána esküjéhez híven visszatért a hadifogságba. A púnok otthoni magatartása miatt megölték.
Manius Curius Dentatus, páratlanul egyszerű, tiszta életű, jellemes római államférfi és hadvezér; i. e. 290-ben s utána még kétszer konzul majd diktátor.
Marcus Gavius Apicius, Tiberius korában, akinek ínyenckedése és pazarlása már esztelenséggé fajult.
88. lap. Scipio Africanus i. e. 202-ben legyőzte Zama mellett Hannibalt és adófizetésre kényszerítette Karthagót, Seneca azonban téved: az állam nem az ő leányait házasította ki, hanem Scipio Africanus nagybátyjának, Cneius Cornelius Scipio Calvusnak egyetlen leányát.

90. lap. Seneca tévedésből említi Aristidest, az igazságost, a Plataiai mellett vívott csata győztesét (i. e. 479) Phokion athéni hadvezér helyett, akit i. e. 318-ban mint a demokrácia ellen-ségét kivégezték.
91. lap. Helvia nem Rómában élt, hanem Cordubában (Cordova), Hispaniában. Látogatóba jött Rómába, majd hazautazott: két nap múlva Seneca megkapta a rendeletet, hogy száműzték Corsica szigetére. Erre a hírre Helvia visszasietett Rómába, de már nem találkozhatott fiával.
93. lap. Caius Aurelius Cotta, híres szónok, i. e. 75. konzul.
95. lap. Ez a kis Marcus, akiről oly nagy szeretettel ír Seneca, valószínűleg az ő fia volt.
96. lap. Valószínűleg Seneca bátyjának, Novatusnak a leánya.

TARTALOM

Marcia vigasztalása	5
Polybius vigasztalása	43
Helvia vigasztalása	69
<i>Seneca</i>	101
<i>Jegyzetek</i>	107

59.5466 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.

Felelős vezető: Lengyel Lajos igazgató

A kiadásért felel az Európa Könyvkiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Urbán Eszter

A kötetért Bródy-Maróti Dóra munkája

Műszaki vezető: Siklós Béla

Készült 9600 példányban, 5,7 (A/5) ív terjedelemben
az MSZ 5601-54. sz. szabvány szerint

HORATIUS
VERSEK

Horatiusnak, az Augustus korában élt nagy római költőnek életművéből eddig csak a patetikus hangú, fennkölt politikai költeményei voltak nálunk közismertek. Az Európa Könyvkiadó e válogatása az igazi Horatiust mutatja be.

Újszerű válogatásunk felöleli a gúnyos, harcos, személyeskedő, feddő hangú epodosok, a csipkelődő, csúfolkodó szatírák nagy részét. A dalokban a hazaszeretet, szerelem, barátság, életbölcesség, az egyszerű élet dicsérete szólal meg, az elégikus költemények vidám, sőt humoros versekkel váltakoznak; a költő borozásra buzdít, szerelmi csalódáson tréfálkozik. Végül bő válogatást adunk Horatius költői leveleiből, amelyeknek nagy része valódi levél volt. A nagy művészettel cizellált költeményekből megismerjük a költő életét, de egyben az Augustus-kori Rómát is, emberi közelségbe kerülnek hozzánk a régi rómaiak nagyszerű tulajdonságaikkal és kicsinyes emberi gyarlóságaikkal egyetemben.

Ára: 9,50 Ft

